

Urban tectonics II

Citation for published version (APA):

Wallis de Vries, J. G. (2009). *Urban tectonics II*. (Seminar; Vol. 1). Technische Universiteit Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/2009

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

SEMINARCHE

APRIL 2009 PRIJS € 28,75

Architectuur, Games & Virtuele Werelden

Remco van der Gaag

Chinatowns

Bram Seijsener & Jeroen Groenen

Covered Bridges In Noord-Amerika

David de Kool

Duitse Spa-resorts

Thomas Bergstra & Suzan Gijsen

Favelas In Rio

Ruben Merlx

Het Nederlandse Tuinhuis

Mark de Jong

Vluchtelingenkampen

Chris Noteboom & Michael Willemsen

1

urban ||
tectonics ||

Inhoud

Voorwoord	3
<i>Gijs Wallis de Vries</i>	
Architectuur, Games & Virtuele Werelden	5
<i>Remco van der Gaag</i>	
Chinatown	13
<i>Bram Seijsener</i> <i>Jeroen Groenen</i>	
Covered Bridges In Noord-Amerika	25
<i>David de Kool</i>	
Duitse Spa-resorts	39
<i>Suzan Gijsen</i> <i>Thomas Bergstra</i>	
Favelas In Rio	51
<i>Ruben Merckx</i>	
Het Nederlandse Tuinhuis	63
<i>Mark de Jong</i>	
Vluchtelingenkampen	75
<i>Chris Noteboom</i> <i>Michael Willemsen</i>	

Voorwoord

Gijs Wallis de Vries

Escape, vernacular en tektoniek zijn de drie centrale begrippen die de deelnemers van het seminar Urban Tectonics II hebben uitgediept en getoetst. Wat zijn de definities van deze begrippen en wat zijn hun connecties? En vooral: wat maken ze zichtbaar en denkbaar?

Laten we beginnen met escape. Escapisme heeft een negatieve connotatie, maar het zou een basisbegrip in de geografie moeten zijn, aldus Yi-Fu Tuan. Het verlangen naar verandering, andere ruimte. Om escape te affirmeren als element van de stedelijke ruimte is het begrip vluchtlijn geïntroduceerd. *'We moeten vluchtlijnen uitvinden (...) door ze effectief, in het leven, te traceren.'* (Deleuze, Guattari, Mille Plateaux, p. 247) Deze uitspraak wijst op de twee niveaus van ons onderzoek: het tracé van vluchtlijnen en het ontwerp, ofwel het begrijpen van het bestaande en het bedenken van het mogelijke. Het laatste bepaalt in dit seminar wel de oriëntatie van het onderzoek, maar het formuleren van een ontwerpstrategie valt buiten het bestek ervan.

De ene vluchtlijn is de andere niet. De vluchtlijn van de bewoner die zijn rijtjeshuis via de achterdeur verlaat om in zijn tuinhuis zijn

dagelijkse beslommeringen te vergeten is niet dezelfde beweging als die van iemand die met lichamelijke of psychische klachten naar een kuuroord gaat, en verschilt hemelsbreed van de vluchteling die in een kamp wordt opgevangen, of van de vluchtlijn van de landloze boer die in een favela een nieuw bestaan zoekt. Vluchtlijnen zijn soms verborgen. Op welke vluchtlijn zit een Chinatown? Het blijken er meer te zijn en ze verschillen per tijdvak. Vluchtlijnen zijn historisch en nu eens individueel dan collectief. Hoe zijn ze te verbinden? Iedere vlucht loopt gevaar. Hoe voorkom je dat een vlucht doodloopt? Is de ontsnapping via computergames of 'seconde life' een zwart gat, of zijn er kansen voor een vitale ervaring van virtuele ruimte? Een vlucht is altijd een ruimtelijke ervaring, zelfs of juist als hij mentaal is. Een van de deelnemers heeft Amerikaanse overdekte bruggen bestudeerd. Bruggen symboliseren verbinding en verbeelden de oversteek. Doch vóórdat hij een symbolische en imaginaire waarde krijgt is de brug een realistisch bouwwerk. Hij *'zwaait zich licht en krachtig'* van de ene naar de andere kant, zoals Friedrich Hölderlin het zegt in een gedicht over Heidelberg. De brug maakt een nieuwe verkeersstroom mogelijk en laat intussen de andere stroom ruim baan. Heideg-

ger die hem citeert in zijn essay 'Bouwen Wonen Denken' merkt op dat de brug een oord creëert waar die er eerst niet was. Filosofisch begrijpt hij dit oord als verzameling van alledaagse en kosmische dimensies van het bestaan. Dergelijke verzamelingen maken een landschap en in dit maken speelt architectuur een rol.

Het landschap van de escape is tegelijk concreet en abstract, vandaar dat het begrip tektoniek zich goed leent voor een analyse ervan. Voortgaand op het vorige seminar en gebruik makend van het congres 'Tectonics: Making Meaning' dat in 2007 aan onze faculteit is gehouden, hebben we vier betekenissen van tektoniek gedefinieerd: 'eerlijkheid' (materiaalgebruik), 'eenheid' (van draagconstructie en bekleding), 'regionaliteit' (bepaald door de context van klimaat en topografie, vaak omschreven als landschap) en 'leesbaarheid' (symbolisering door middel van bouwen als de meest materiële vorm van communicatie die er naast lichaamstaal bestaat). Deze definities zijn niet onproblematisch en de problematisering ervan (mede in de lijn van de theorie van Kenneth Frampton en zijn wending van 'critical regionalism' naar 'landscape urbanism') was dan ook onderdeel van de opdracht. Problematisch is bijvoorbeeld de relatie met stijl vragen. Om die op een andere manier dan in termen van modernisme en postmodernisme aan de orde te stellen is het begrip vernacular gehanteerd. Vernacular is een immanent concept, het is niet transcendent, want het maakt geen aanspraak op universele waarden (en toch zit er iets tijdloos in, iets van blijvende waarde, iets wat aan de vooruitgang en de globalisering ontsnapt). We hebben hiervoor het beroemde *Architecture without Architects* geraadpleegd en er ook Paul Oliver op nageslagen, een autoriteit op dit gebied, die onder meer een atlas van vernacular architectuur heeft samengesteld. Vernacular is de populaire manier van bouwen, poparchitectuur. Misschien ligt er geen ontwerp aan ten grondslag, maar wel degelijk een plan, een idee, of op zijn minst een wens. En het resultaat is verrassend verleide-

lijk en vernuftig, maar ook vaak banaal, lui en consumptief. Voor een genuanceerd onderzoek hebben we de definities van Rapoport gebruikt. Hij onderscheidt 'primitive', 'traditional' en 'modern' vernacular. De eerste heeft geen contact met de buitenwereld en komt tot stand binnen een samenleving, de tweede verhoudt zich als lokale variant tot grote stijlen en kent gespecialiseerd bouwambacht, de derde, het modern vernacular, afgeleid van 'high style' modernisme, is lokaal maar institutioneel geproduceerd. In ons seminar is dit laatste type vernacular uitgebreid tot industrieel vernacular en commercieel vernacular en ook tot eigentijdse zelfbouw.

Spelend met de dubbele betekenis van het Franse woord 'fuite' als vlucht en lek, zegt Deleuze: *'Vluchtlijnen bestaan er nooit in dat ze de wereld ontvluchten, eerder jagen ze de wereld op de vlucht, ze maken hem open, zoals je een buis lek prikt, en er is geen maatschappijstelsel dat niet van alle kanten lekt, ook al verharden de segmenten ervan zich onophoudelijk om de vluchtlijnen te stoppen.'* (Ibid. p. 249.) De vluchtlijn is een primaire lijn. Hij baant zich niet achteraf een ruimte, hij komt niet ná de territoriale segmentering van stad en land, van centrum en periferie, van identiteit en alteriteit of van binnen en buiten. Als we de ruimte van de escape landschap noemen dan is landschap tegelijk met de stad uitgevonden. Als weefsel van vluchtlijnen is het landschap een 'buiten' dat zich meer en meer binnen het grenzeloos domein van de stedelijke cultuur bevindt.

Vluchtlijnen zijn onmisbaar in het tracé van de stad, en daarom is het noodzakelijk de gevaren en mislukkingen ervan evenzeer te begrijpen als de successen en beloften. Deze bundel, die te lezen is als 'special issue' van een denkbeeldig Journal op het gebied van architectuur, presenteert nieuwe inzichten in het bestaan van ruimten van escape en suggereert strategische mogelijkheden om vluchtlijnen te traceren in het stadslandschap van de toekomst.

Architectuur, Games & Virtuele werelden

De poorten naar Ironforge, een grote (ondergrondse) stad in World of Warcraft

Games bieden velen tegenwoordig de mogelijkheid voor een escape uit de werkelijkheid. Elk spel gebruikt daarbij zijn eigen taal. Deze taal wordt voor een groot deel bepaald door de wereld waarin gespeeld dient te worden. Deze kan fictief, maar ook een replica van de werkelijkheid zijn. De architectuur die gebruikt wordt om het verhaal te vertellen is onderdeel van de wereld, en dus het vermaak. Games worden over het algemeen gespeeld voor het vermaak, maar voor velen bieden ze ook een vlucht uit de werkelijkheid. Dit essay behandelt wat de rol is van de architectuur in de escape, als er al te spreken valt over architectuur.

Architectuur

Uit verschillende studies naar video-games is gebleken dat games ruimtelijk zijn en dat dat hun onderscheidt van andere media zoals film en televisie. Aarseth gaat hierop nog verder door, door te zeggen dat *“het definieerbare element van games de ruimtelijkheid is”*¹.

Dit verschaft de basis om architectuur mogelijk te maken. Als we kijken naar de drie basis elementen van de architectuur, de schoonheid, stevigheid en bruikbaarheid van Vitruvius², zouden we kunnen spreken over architectuur omdat deze alledrie mogelijk zijn in de virtuele wereld. Om de architectuur in video-games te begrijpen kunnen we kijken naar hoe de ruimten daarbinnen gebruikt worden voor sociale oefening, interactie en beweging³. Het begrip landschap wordt hier ook bij betrokken doordat games een abstractie zijn van de werkelijkheid, zo zegt ook Adams⁴. Deze behoort ook tot de architectuur omdat het ‘gemaakt’ is, door de mens, en staat dus dicht bij de architectuur dan bij de natuur.

Adams stelt dat architectuur in games twee functies heeft, waarvan de belangrijkste het ondersteunen van de gameplay is. Als tweede moet de architectuur vermaken. McGregor gaat hier verder op in en stelt dat er onderscheid moet worden gemaakt tussen games welke een ruimtelijke ervaring bieden door een persoonlijke avatar (je digitale personificatie), en ruimtes welke een metafoor is van het werkelijke gebouw. De eerste biedt ons een persoonlijke ervaring, de tweede een abstractie

de activiteit binnen het gebouw, hier gaat het niet om de beleving ervan.

Omdat architectuur niet alleen gaat over het gebouw en het landschap, maar ook over de sociale interactie daarbinnen, onze activiteiten beïnvloedt en cultuur met zich meedraagt, kunnen we de patronen uit de echte wereld vergelijken met die patronen uit de games. Elk van deze patronen heeft een bepaalde relatie met het ruimtegebruik en hierdoor wordt de relatie duidelijk tussen gameplay en de ruimte in de game⁵.

De game World of Warcraft (Blizzard, 2004) bijvoorbeeld, een Massive Multiplayer Online Role Playing Game (MMORPG), gebruikt de architectuur gezien vanuit de derde persoon. Als we de game spelen dan ervaren we hierdoor de ruimte, dit gebeurt ook als de game gespeeld wordt vanuit het eerste persoons perspectief. De ruimte echter bepaalt ook voor een groot deel ons spelen, zo word je als je probeert interactie aan te gaan met de architectuur geconfronteerd met het feit dat het statische blokken zijn welke de spelers organiseren. De ruimte concentreert de spelers voor een bepaalde activiteit, en definieert het gebied van die activiteit. De architectuur structureert door te categoriseren.

Games en Virtuele werelden

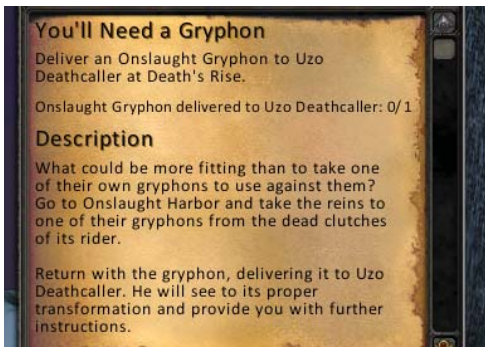
Als we kijken naar wat een game of virtuele wereld nu eigenlijk is, anders dan broncode (de code met algoritmes die de spel-

V.l.n.r. beleving van de architectuur vanuit de eerste persoon, tweede persoon, en het overzichts perspectief.

mechanismen bepaalt), is te concluderen dat het gaat om doelen en regels.⁶ Elk spel of virtuele wereld heeft een unieke combinatie van deze twee, welke het spelen er van ook steeds anders maakt. Het spelen van een game of virtuele wereld wordt 'verruimteliĳkt' door de ruimtelijke doelen en regels.

Zo biedt de virtuele wereld van Second Life de gebruiker elke vrijheid die hij wenst. Je speelt het niet om de beste te zijn, maar simpelweg om er te zijn. Het spel heeft geen doel anders dan het doel wat je er zelf aan geeft. World of Warcraft daarentegen, een game, maakt gretig gebruik van doelen, met als hoofddoel om zo sterk mogelijk te worden. Om dit te doen voer je met je avatar (je digitale personificatie) questes (zoektochten) uit die je door de virtuele wereld heen brengen. Daarnaast biedt de wereld je ook bescherming van zones waar gevaren loeren welke bedoeld zijn voor sterkere avatars. Het grote verschil tussen games en werelden zit vooral in de doelen.

Naast de doelen van de de virtuele ruimte, dicteert deze de manier waarop we met die wereld omgaan. Zo kan je je in de wereld van Second Life verplaatsen door te lopen, rennen, vliegen en teleporteren. Alles is mogelijk om de wereld te zien zonder restricties, het is wat je er zelf van maakt. Daarnaast zijn er in Second Life geen regels wat betreft acties in ruimtes, je kan eigenlijk alles doen wat je wil op elke willekeurige plaats. Zo kun je permanent zowel het landschap als de architectuur

maken en veranderen, alleen gelimiteerd door de mogelijkheden van de gebruiker en de hoeveelheid beschikbare ruimte. De spelers hebben totale controle over de ruimte die ze bezitten en kunnen in principe alles maken.

Het creëren van een huis in second life.

In World of Warcraft daarentegen heb je ook de mogelijkheid om je te verplaatsen door middel van lopen, rennen, vliegen en teleporteren. Maar deze laatste twee zijn door regels gebonden aan plaats en tijd, je hebt als speler dus niet dezelfde vrijheid als in Second Life. Verder kun je hier de ruimte niet manipuleren of creëren, anders dan met enkele questes. Maar zelfs na het uitvoeren van deze questes wordt de ruimte enkele keren per dag weer in oude staat hersteld. De vrijheid die de spelers ervaren tijdens het spelen komt vooral voort uit de grote hoeveelheid questes die mogelijk zijn, waardoor er keuzes gemaakt kunnen worden, en door het vrije verplaatsen in de wereld.

Links: Een van de vele questes in World of Warcraft

Escape

Games worden door niet gamers vaak beschouwd als escapistisch. Gamers zijn het daar zelf vaak niet mee eens, zoals blijkt uit

Rechts: Is shoppen met je virtuele vriendinnen wel gamen, of is het virtueel sociaal netwerken?

enkele heftige reacties op internet⁷. Toch wordt er ook onder gamers gespeculeerd of games al dan niet escapistisch zijn. Een escape uit de echte wereld, naar een wereld waar geweld en oorlog het spel vormen, zou je in eerste instantie niet beschouwen als een escape, omdat je over het algemeen zoekt naar iets beters, ver weg van de hedendaagse werkelijkheid. Het blijkt dat er verschil bestaat tussen wat men beschouwt als de echte wereld waarvan men wil ontsnappen. De een vindt het de oorlogen en het terrorisme, de ander beschouwt zijn dagelijkse beslommingen als het werk, kinderen etc. als zijn te ontsnappen wereld. Het leeg maken van de geest, tijdens de vlucht, blijft echter de drijfveer achter de escape. Sommigen zeggen dat dit kan door het element wat in de echte wereld vaak ontbreekt: totale controle.

De vraag blijft echter of een videogame of virtuele wereld niet gewoon recreatie is. Het antwoord hierop denk ik te hebben gevonden in het ruimtelijke verschil tussen deze twee.

Games en virtuele werelden verschillen in de ruimtelijke doelen en regels van het spel. Naar mijn idee zijn het vooral de doelen die het verschil maken tussen recreatie en escapisme. Het echte leven heeft namelijk ook geen duidelijk doel. Als men dan besluit een virtuele wereld in te gaan zoals Second Life, waar ook geen doel voor ogen is, doet men eigenlijk niets anders dan een pseudo-anonimiteit aan te nemen, en een leven leven zoals ze dat op dat moment willen. Naar mijn idee is deze vorm van de virtuele wereld dan ook een escape uit de echte wereld. Men gaat op in de identiteit die ze aannemen binnen de sociale structuur van de virtuele wereld, en leeft het leven zonder beslommingen van de dag van vandaag. Minder regels in de wereld bieden meer vrijheid voor een leven dat bewust gemaakt wordt. Naar mate er meer ruimtelijke doelen in het spel komen, wordt de mate van recreatie groter, en die van het escapisme kleiner. Meer ruimtelijke regels worden geassocieerd met een grotere mate van de huidige werkelijkheid, en als men dan toch besluit een

Rechts: De eerlijkheid van de materialen laat te wensen over, zo blijkt als er een grafische fout optreedt.

dergelijk spel te spelen, kiest men er bewust voor om te recreëren, anders dan een escape te zoeken.

Ik betwist dan ook of de virtuele wereld van Second Life wel een game is, wellicht is het wel waar dat het vaak onder die term valt omdat er nog geen betere term voor is, omdat het niet geaccepteerd wordt om een dergelijk 2^e leven aan te nemen.⁸ Second Life is naar mijn idee een virtueel sociaal netwerk. Dat een dergelijke virtuele wereld dan ook echt escapistisch werkt blijkt uit de huidige crisis⁹.

Tektoniek & Vernacular

De escape uit de echte wereld wordt dus voor een deel mogelijk gemaakt door

Seminar Urban Tectonics TU/e april 2009

de architectuur. Dit valt verder te verklaren door de architectuur te toetsen aan de tektoniek ervan. Eerlijkheid en eenheid zijn twee begrippen waaraan we de tektoniek van de architectuur kunnen toetsen. Het materiaal dat toegepast wordt in de architectuur van de games is volledig fictief, en dus kan het er wel uitzien alsof het massief en zwaar is, vaak is het niets anders dan een 2D plaatje, zonder fysieke eigenschappen. Eerlijk is het dan ook niet en constructie is dan ook niet nodig; dit neemt echter niet weg dat voor de architectuur in de werelden geen fictieve constructie gebruikt wordt. Dat de eerlijkheid en eenheid niet aanwezig is, is niet zo vreemd, in de keuze van de escape als game of virtuele wereld heb je er ook voor gekozen dat dit fictief is. Wel wordt je gedrag beïnvloed door de aanwezigheid van het object, wat gelijk is aan de echte wereld.

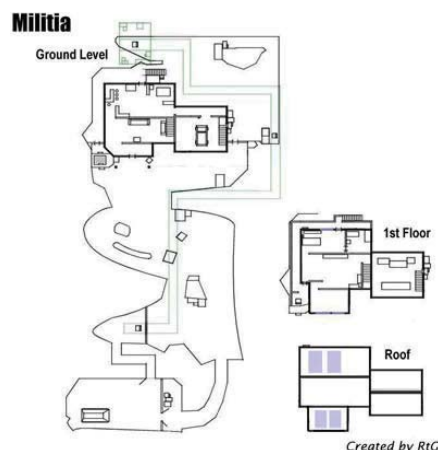
Op het gebied van de regionaliteit scoort de game en virtuele wereld architectuur wel hoog doordat er binnen de architectuur vaak gebruik gemaakt wordt van het landschap. In World of Warcraft bijvoorbeeld heeft elk ras zijn eigen regio, en daaraan gekoppeld een eigen architectuur. De 'Night Elves' bijvoorbeeld beginnen in een bosrijke omgeving en hebben daarom dan ook veel architectuur in hout. De 'Dwarves' daarentegen zijn vanuit 'hun (fictieve) geschiedenis' mijners en meesters van het steen, en bouwen in steen bouwwerken die alleen zij kunnen maken. Door elke 'cultuur' een eigen bouwstijl te geven wordt de virtuele wereld teruggekoppeld naar de echte wereld en op die manier wordt verhaallijn versterkt.

De leesbaarheid van de gebouwen binnen de games en virtuele werelden is aan de ene kant erg sterk gekoppeld aan de echte wereld, en aan de andere kant ook niet. Omdat de spelers de belevingen van de echte wereld meenemen naar de virtuele¹⁰ is het vaak logisch dat de gebouwen leesbaar zijn voor de spelers. Zo is het vaak zo dat het belangrijkste gebouw ook het grootste is, de grootte van het gebouw wordt in de echte wereld immers vaak gekoppeld aan status en allure. Dit alles speelt een rol in de escape van de game of

virtuele wereld doordat men graag wil ontsnappen aan de werkelijkheid, maar toch ook bekend wil blijven met de architectuur zoals wij die kennen. Echter zoals al eerder gezegd is de architectuur er onder andere ten behoeve van de gameplay. Architectuur zoals die in de echte wereld bedreven wordt is vaak overzichtelijk en vernuftig ontworpen, om het gebruik ervan makkelijk te maken. Vooral in games is dit vaak niet het geval, de architectuur dient het

De architectuur van de Night Elves: Veel hout gebruikt en veel sierlijke details.

Een plattegrond van een map uit het spel Counter Strike, een First Person Shooter, waar veel obstakels in de plattegrond zitten verwerkt.

spel. Door de speler zijn weg te laten zoeken in het spel (labyrint)⁴ wordt het moeilijker zijn doel te bereiken, en ervaart daardoor meer uitdaging, een betere escape naar een andere wereld. In sommige games zijn er ook, voor echte architectuur onnodige, obstakels in de wereld waarin gespeeld wordt. Deze dienen louter om de speler beschutting te geven tegen andere spelers in het heetst van de strijd.

De architectuur in games en virtuele werelden kan zowel vernaculair zijn als niet. Welke vorm of mate van vernaculaire architectuur hangt af van het spel of wereld. De meeste games zijn door hun ruimtelijke regels in principe bestemd als modern vernaculair. Op het grootste schaalniveau gezien zijn de makers van het spel, meestal geen architecten, in aanraking geweest met de hedendaagse architectuur. Afhankelijk van het spel is dit duidelijk zichtbaar of juist niet, het is maar net wat de verhaallijn van het spel inhoudt, en of deze versterkt moet worden. Een game als World of Warcraft heeft er baat bij dat de architectuur een ontplooiing is van de verschillende culturen, doordat een cultuur op die manier een eigen identiteit krijgt.

Een ontwerp van de speler 'Rem Koolhaas' in Second Life.

Er zijn echter ook spellen waar architecten ingeschakeld worden om de ruimte te modelleren:

"As an architect, I have to bring my spatial and design expertise to the production team...to create a realistic environment...and to provide architectural solutions to display-related social problems."¹¹

In een dergelijk geval valt er niet meer te spreken over vernaculaire architectuur, hoewel het de vraag blijft in hoeverre de virtuele architectuur in dat opzicht te koppelen valt aan de echte. Op een kleinere schaal gezien, zou de architectuur van bijvoorbeeld de 'Night Elves' in World of Warcraft, ook bestempeld kunnen worden als primitive vernaculair, omdat het impliceert dat het architectuurstijl is die alleen door de Night Elves kan worden bedreven, door het gebruik van delicate details en lokale materialen. Andere rassen gebruiken vaak andere materialen passend bij hun omgeving en de uitstraling die ze als ras (moeten) hebben. Dit alles komt ten goede aan de gameplay, en dus de escape.

In de wereld van Second Life kunnen we ook spreken over modern vernaculair, hier zijn het echter niet de makers van de wereld die de architectuur bedrijven, hier is het de speler die de architectuur maakt. Omdat er zo weinig regels zijn in deze wereld kan men als men dat wil ook een tipi namaken en dat gebruiken als thuisbasis, in een dergelijk geval zou ik eerder spreken over commerciële vernaculaire architectuur, omdat het niets anders is dan een symbool. Het is een statement van de virtuele persoon, die daarmee tracht een levenswijze of cultuur te symboliseren voor zijn digitale ik. Er zijn echter ook spelers die in de echte wereld architect zijn, en hun praktijk hebben verschoven naar de virtuele wereld. In een dergelijk geval van ontworpen architectuur valt ook niet te spreken over vernaculaire architectuur omdat het ontworpen is.

Bronvermelding

- 1 E. Aarseth (2002), "Allegories of Space: The Question of Spatiality in Computer Games", <http://cybertext.hum.jyu.fi/articles/129.pdf>
- 2 Vitruvius (?), De Architectura
- 3 G. L. McGregor (2006), "Architecture, space and gameplay in World of Warcraft and Battle for Middle Earth 2", <http://www.users.on.net/~georgia88/files/Architecture,%20Space%20and%20Gameplay%20-%20Georgia%20Leigh%20McGregor.pdf>
- 4 E. Adams (2002), "The role of architecture in video games", http://www.designersnotebook.com/Columns/047_The_Role_of_Architecture/047_the_role_of_architecture.htm
- 5 G. L. McGregor (2007), "Situations of Play: Patterns of Spatial Use in Videogames", <http://www.users.on.net/~georgia88/files/Situations%20of%20Play%20-%20Patterns%20of%20Spatial%20Use%20in%20Videogames%20-%20Georgia%20Leigh%20McGregor.pdf>
- 6 G. L. McGregor (2008), "Terra Ludus, Terra Paidia, Terra Prefab: Spatialization of play in Videogames & Virtual Worlds", <http://www.users.on.net/~georgia88/files/Georgia%20Leigh%20McGregor%20-%20Terra%20Ludus,Terra%20Paidia,%20Terra%20Prefab.pdf>
- 7 S. Ferrari (2008), "Model Propaganda", <http://jag.lcc.gatech.edu/blog/2008/11/model-propaganda.html>
- 8 K. Kalning (2007), "If Second Life isn't a game, what is it?", <http://www.msnbc.msn.com/id/17538999/>
- 9 Wingfield & P.W. Tam (2009), "Out of the office: Job loss in the age of Blogs and Twitter", Wall Street Journal, 2009. <http://online.wsj.com/article/SB123362401231641879.html>
- 10 M.M. O'Hale (2008), "Go Virtual, Young Man", http://www.escapistmagazine.com/articles/view/issues/issue_135/2893-Go-Virtual-Young-Man
- 11 O. Azémar (2007), "Form follows fun: Working as a space gameplay architect", Space Time

Chinatown in Londen

Chinatown

Deze enclaves in de stad staan tegenwoordig bekend als toeristische attractie in grote steden over de gehele wereld. Velen denken waarschijnlijk dat dit de enige reden van ontstaan is, maar de oorsprong ligt echter elders. Daar zowel oosterse als westerse landen halverwege de 19e eeuw met personeelstekorten kampten, ontstond de vraag naar goedkope arbeiders die de openstaande vacatures kon vullen. De Chinezen zagen hierin hun kans zich te ontplooiën in een land met mogelijkheden en hoopten een toekomst op te bouwen voor hun en hun, in China achtergebleven, gezin. Direct bij aankomst bleek dit echter anders en ontstonden er, gedwongen of uit behoefte, enclaves in de stad, veelal gelegen nabij een haven. De rol van deze enclaves is in de loop van de geschiedenis geëvolueerd en hebben sinds enkele decennia veelal een toeristisch karakter. De sfeer en charmes die de Chinatowns uitademen en profileren zijn niet zomaar ontstaan. Er is een duidelijke tweedeling te maken tussen historisch ontstane Chinatowns met authentieke gebouwen zonder al te veel opsmuk, en nieuw ontwikkelde gebieden met al dan niet nieuwe gebouwen voornamelijk voorzien van vormtaal uit de Chinese traditionele (woning)bouw. Beide soorten werken als magneten op toeristen en laten vele steden zonder Chinatown overwegen er een te creëren. Het is alleen de vraag of dat deze kunstmatige Chinatowns daadwerkelijk dezelfde magnetische werking hebben als die met historische achtergrond.

Chinatown: Beeld en werkelijkheid / 圖片和現實

¹Vluchtlijn: Geografische lijn tussen locatie van bestaan en locatie van escape. Deze lijnen ontstaan door individuen en kunnen door anderen gevolgd worden. Zie ook de definitie in het voorwoord door J.G. Wallis de Vries.

²Escape: Vlucht naar locatie los van bestaande locatie, weg uit dagelijkse beslommeringen of naar plaats met betere toekomst. Zie ook de definitie in het voorwoord door J.G. Wallis de Vries.

Chinese gouddelver

enigde Staten van Amerika, 1.132.190 Chinese immigranten tegen 1.565.820 Vietnamese immigranten en zelfs 1.621.790 Filipijnse immigranten in de periode 1980-2004.

In dit essay wordt getracht antwoord te vinden op de vraag: "In hoeverre draagt architectuur bij aan de beeldvorming van een Chinatown?" Hiernaast trachten we ook de volgende vragen te beantwoorden: Speelt de sociale opbouw van de woningen/winkels een rol of is het puur de voorgevel? Is het de pagode-achtige vormentaal of zijn het de ahangborden met Chinese karakters die het beeld van een Chinatown vormen en wat is hun specifieke rol hierin?

Door middel van een ruimtelijk sociaal economische en architectonische analyse, proberen we dit te onderzoeken.

Van gouddelven tot toeristische trekpleister / 從淘金到旅游地

De allereerste Chinatowns ontstonden aanvankelijk in landen die direct aan China grensden. Later ontstonden ook Chinatowns in landen verder weg, waaronder de Verenigde Staten, maar ook in Nederland (afb. 1). De beweegredenen voor het besluit tot emigreren zijn voor veel van de Chinezen erg divers. Deze redeneringen maken echter deel uit van de vluchtlijnen¹ die leiden tot verschillende escapes².

De eerste toestroom van Chinezen naar de Verenigde Staten is verbonden aan de goudkoorts die heerste in de staat California (afb. 2). Voor hen ontstond een vluchtlijn naar een plek met perspectief. In het streng geregeerde China golden risticities en werd menig arbeider onderdrukt. Een vlucht naar een plaats met toekomst voor hen en hun gezin, dat in China achterbleef, ontstond, wat geldt als een politieke escape.

In het midden van de 19e eeuw werden Chinezen naar de goudbergen in deze staat getrokken omdat ze harde, flexi-

bele werkers bleken. Ze gingen aan de slag als goedkope werklui die, voor de grotere en dieper delvende maatschappijen, meer winst opleverden. Na enkele jaren werden de Chinezen ook voor oppervlakte goudelving ingezet. Voor de Amerikaanse werknemers viel dit echter verkeerd, zij zagen de Chinezen hun werk overnemen en verwachtten werkloos te raken. Ook de overheid stak hier een stokje voor en een reeks van discriminatie ontwikkelde zich. In 1858 stelde de overheid een wetgeving in die alleen genaturaliseerde werknemers toeliet in de goudmijnen waar juist Chinezen niet voor in aanmerking kwamen. Veel geld opleverende beroepen bleven hierdoor behouden voor de Amerikanen en de Chinezen konden aan de slag bij beroepen met lage lonen wat de Amerikanen natuurlijk veel beter uitkwam. De aanleg van de Central Pacific Railroad werd hierdoor bespoedigd. In 1882 werd de Chinese Exclusion Act ingesteld waardoor de stromen Chinezen moesten worden tegengehouden. Het was voor het eerst in de geschiedenis van de Verenigde Staten dat een etnische groep verboden werd te emigreren naar dit land.

Omdat de haat, discriminatie en gevaar toenamen en ze steeds meer gehinderd werden hun droom van een welvarende toekomst te realiseren, trokken ze naar steden als San Francisco (afb. 3). Deze economische escape leidde tot de vluchtlijn om daar op dit vlak vooruitgang te vinden. Omdat de woningen relatief goedkoop waren in met name de binnenstedelijke zones steeg hier de concentratie Chinezen. In San Francisco leidde dit tot de eerste Chinatown van de Verenigde Staten.

Deze Chinatown groeide rond Portsmouth Plaza, San Francisco's eerste openbare centrum, met de rijke, welvarende woonbuurt Nob Hill in het zuiden en het financiële centrum in het noorden en oosten. Gedurende de jaren dijt de Chinatown in meerdere richtingen uit. De 'oude' Chinatown van voor 1906 was vaak onderwerp van politieke discussie onder ambtenaren, die het gebied als een doorn in het oog beschouwden en als een gevaar voor de gezondheid. De brand die ontstond als gevolg

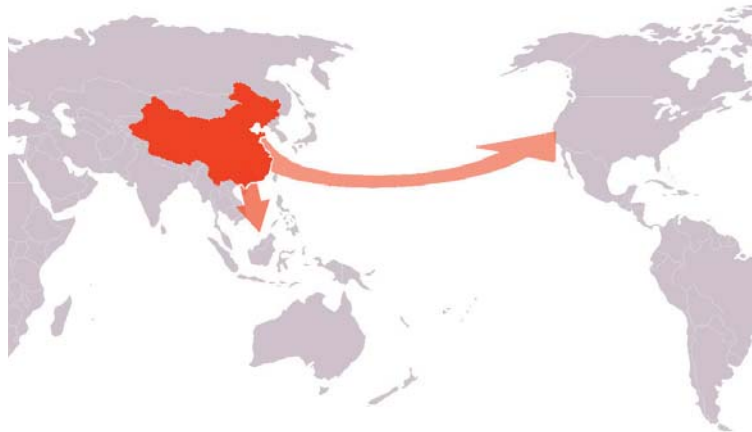

van de aardbeving van 1906 veranderde de 'oude' Chinatown, dat voornamelijk bestond uit houten gebouwen, in een smeulende hoop as. Het Comité van de Wederopbouw besloot hierop de 'nieuwe' Chinatown ten opzichte van de bestaande plek, ver te verplaatsen naar een plaats in Richmonds District, weg van de primaire, centrale positie die het eerst had. Door een gezamenlijke inspanning om de gemeenschap te behouden, wisten de Chinese leiders van de Chinatown, de CCBA³, de gemeentelijke politici en blanke landeigenaren te overtuigen hun stedenbouwkundige positie te behouden en de nieuwe enclave te ontwerpen in oosterse stijl. Dit moest een impuls geven aan toerisme en bedrijvigheid en daarmee de economie van San Francisco. Het resultaat was een geheel van gebogen daken, kleurrijke straatlantaarns, balkonnetjes in nissen en vergulde geveltjes.

Tegelijkertijd begon een eerste stroom Chinezen Nederland toe te treden. Vlak voor 1900 startte de Stoomvaartmaatschappij Nederland Chinezen te werven als goedkope arbeidskrachten. Het duurde tot 1911, toen de grote zeemansstaking uitbrak, dat voor het eerst grote aantallen Chinezen voet aan de

Immigratiegolf

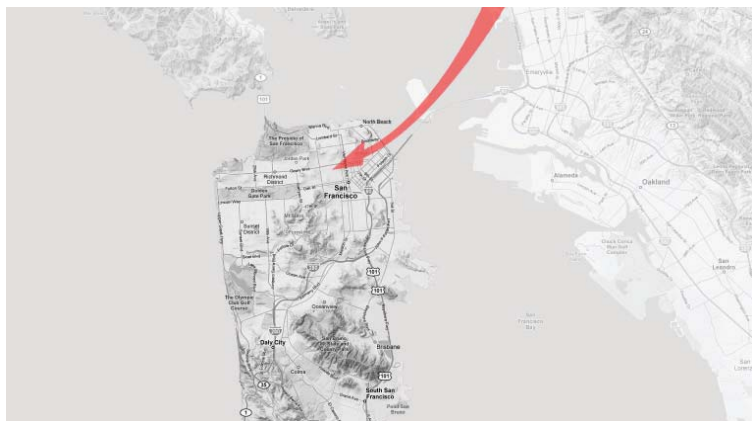
³CCBA: Chinese Consolidated Benevolent Association is een Chinees-Amerikaanse vereniging die vertegenwoordigd is in verschillende delen van de VS met grote aantallen Chinese Amerikanen. De eerste is opgericht in 1883 in New York en diende als 'lokale overheid' dat de Chinezen in de Chinatown moest vertegenwoordigen.

Afb. 1 Vluchtlijn vanuit China naar omliggende landen in zuidoost Azië maar ook naar landen verder weg, waaronder de Verenigde Staten en Nederland.

Afb. 2 De vluchtlijn naar de Verenigde Staten ging veelal naar de goudbergen in de staat California. De Chinezen 'vluchtten' naar deze plek met perspectief, hier konden ze aan de slag konden als gouddelvers. Een politieke escape.

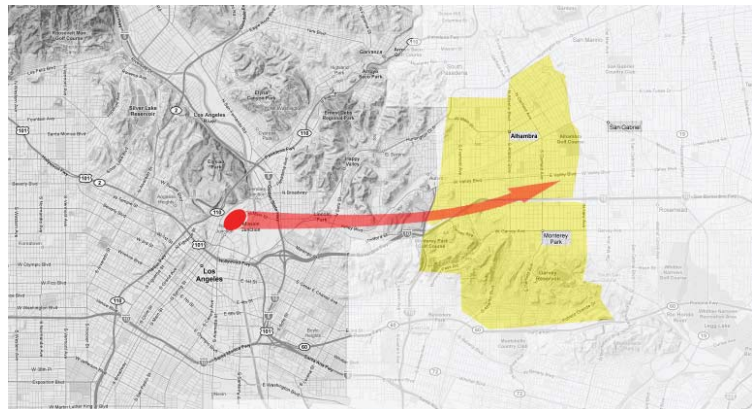

Afb. 3 De vluchtlijn vanuit de goudbergen naar de steden na hun ontslag in de gouddelving. Hier hoopten de Chinezen vooruitgang in hun ontwikkeling te vinden. Een economische escape.

Afb. 4 Verschillende vluchtlijnen vanuit de diffuse verspreiding in de stad naar Chinatown. Een nostalgische escape, economische escape en toeristische escape.

Afb. 5 De vluchtlijn vanuit de Chinatown naar suburbane gebieden. Chinezen vragen zich af wat een Chinatown hen nog te bieden heeft en trekken naar plaatsen met scholen en werkgelegenheid. Een trek naar een meer algemeen Amerikaans luxe leven.

Rotterdamse wal zetten. Rotterdammer Lloyd huurde de mannen in het geheim in om de staking te breken. Zij werkten voornamelijk als stokers en wasknechten op de grote passagiersschepen. De Chinezen vestigden zich op Katendrecht waar veel woningen met lage huur stonden. Na de Eerste Wereldoorlog kwamen nog meer Chinezen naar de haven van Rotterdam en Katendrecht werd zo een Chinese kolonie.

Vele Nederlanders verloren door de komst van de Chinezen hun baan en zagen de Chinezen dan ook als ongedierte en noemden ze ook wel 'het gele gevaar'. Ondanks dit hadden de Chinezen een slechte economische positie omdat ze afhankelijk waren van de zogenaamde 'shipping masters' waar ze voor

werkten. Zonder Nederlands paspoort waren ze vreemdeling en konden ze geen aanspraak maken op rechten ter bescherming. Daarnaast was de Nederlandse overheid in eerste instantie niet op de hoogte van het verblijf van de Chinezen tot ze in opspraak kwamen en de overheid maatregelen trof ze niet meer zo gemakkelijk naar Nederland te laten migreren. Ook werden razzia's gehouden waarbij chinezen op de boot werden gezet en teruggestuurd. In de meeste gevallen ging dit goed, behalve bij de Chinezen in Katendrecht omdat Lloyd weigerde voor de kosten van de terugvaart op te draaien en de overheid er ook niet in wilde investeren.

De economische crisis rond 1930 resulteerde in vermindering van de handel. Een

derde van de Nederlandse schepen kwam stil te liggen en veel stoomschepen werden vervangen door modernere schepen waarbij de stokers veelal overbodig werden. De shipping masters zetten massaal 'hun' Chinezen tussen 1929 en 1931, ongeveer 1300 man, aan de kant. De werkloze Chinezen, die de Nederlandse taal niet spraken, vervielen snel in zware armoede en omdat ze de status vreemdeling droegen, konden ze geen aanspraak maken op financiële ondersteuning. Om toch aan wat geld te komen, startten enkele Chinezen met het verkopen van zelfgemaakte pindakoekjes. Zij vormden het begin van de groep Chinezen die vooral met eethuizen en restaurantjes een vaste plek in de stad kregen. Uiteindelijk liet de overheid op veel slinkse wijzen Chinezen 'deportereren' naar hun land van herkomst en bleven slechts enkele Chinezen, die economisch belang hadden, over. Nederland telde rond de Tweede Wereldoorlog nog slechts 800 Chinezen in heel Nederland, waarvan ruim 200 in Katendrecht.

Exotische goederen

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd in de Verenigde Staten van Amerika de Chinese Exclusion Act afgeschaft en werd er een voorzichtige deur naar betere tijden voor de Chinezen geopend. Mede door het invoeren van de Immigration Act in 1965, konden de Chinese mannen herenigd worden met hun, in China achtergebleven, families en ontstond er een nieuwe stroom van immigranten.

Dankzij deze nieuwe wet zijn de immigrerende Chinezen niet verplicht zich op een vooraf aangewezen plek te vestigen. Ondanks deze vrijheid kriebelt de hang naar China en het gemak van het spreken van de Chinese taal. Er ontstaat een vluchtlijn die van een Chinatown een nostalgische escape maakt (afb. 4). Zonder hun sociale normen en waarden en spreektaal te verliezen konden ze toch wonen en werken in hun nieuwe land.

Andere Chinezen zagen hun nieuw gestarte ondernemingen niet van de grond komen en zochten een locatie met grotere afzet en meer handel. Er ontstaat een zelfde soort vluchtlijn, die van de Chinatown een economische escape maakt (afb. 4). Potentiële klanten zullen eerder hun producten in een Chinatown dan daarbuiten kopen en men hoopte hier een doorstart te maken met hun winkeltjes en restaurantjes.

Vanaf 1980 begonnen de steden zonder originele Chinatowns ook deze wijken te realiseren, welke voornamelijk gericht waren op het toeristische vlak. De Chinese inwoners kregen door dat de producten van exotische aard gezien werden als luxe en exclusief en hier werd op ingespeeld met het opzetten van veel restaurantjes. Voor de toeristen ontstaat er een vluchtlijn doordat er een interesse in het exotische en de enclave ontstaat, wat zorgt voor een Chinatown als toeristische escape (afb. 4).

Door gezinsuitbreidingen die onder andere na de hereniging van de families plaatsvonden, ontstaat er een nieuwe generatie die zich afvraagt wat de Chinatown hun nog te bieden heeft. Ondanks het sterke gevoel dat ze houden met hun Aziatische identiteit ontstaat

de wil om, samen met een betere financiële situatie en meer respect vanuit de witte gemeenschap door het harde werken, een meer algemeen Amerikaans luxe leven te leiden. Dit houdt in dat er gezocht wordt naar woongelegenheden in suburbane gebieden waar veel scholen en universiteiten, naast werkgelegenheid, aanwezig zijn (afb. 5).

Chinatown op de korrel / 五穀的唐人街

Binnen Chinatowns hebben de Chinezen bestaande gebouwen betrokken om vervolgens, met de voor hun bekende methoden, handel te gaan drijven. De benedenverdiepingen werden omgetoverd tot winkeltjes, restaurants en cafeetjes en de eigenaren gingen erboven wonen. Op deze manier ontstonden er varianten op de originele Chinese shophouses in bestaande gebouwen.

Deze combinatie van winkels en wonen wordt in China ook wel 'Tong Lau' genoemd en dit zijn typische gebouwen voor de zuidoost streek van dit land. Ze zijn ontstaan in de Guangdong regio en werden voornamelijk gebouwd door rijke Chinese kooplieden. Van deze gebouwen bestaan er vroege en naoorlogse varianten met elk hun eigen kenmerkende eigenschappen. De grootste ontwikkeling van deze gebouwen vond echter plaats laat in de 19^e eeuw tot en met 1960 door een lokale architect (W.H. Bourne) uit Hongkong, welke wordt gezien als een van de enige ontwerpers van deze shophouses.

Chinatown / Bram Sejsener en Jeroen Groenen

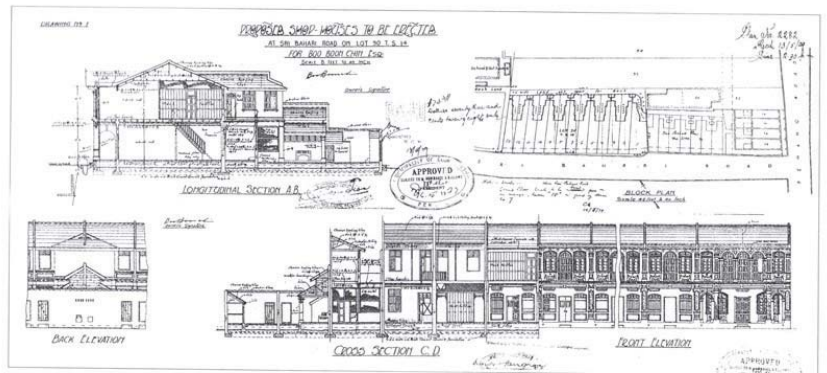

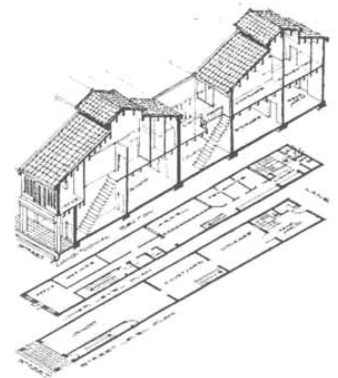
Fig. 5: Approved plan of shophouses modified to modern terracehouses, 1929 (Plan 2282, M.P.P.P.)

De vroege shophouses hebben de volgende kenmerken:

- 2 tot 4 verdiepingen, meestal een winkel (commercieel) op de benedenverdieping en wonen daarboven;
- de gebouwen zijn smal, maar erg diep omdat in de bouwwijze van de vloeren en het dak nog geen grote overspanningen te maken waren en omdat het betalen van de belasting berekend werd over de breedte gevel en niet over het oppervlak;
- metselwerk muren en houten vloeren;
- gedecoreerde balustrades afgedekt met granieten platen;
- gedecoreerde vloertegels;
- ver terugliggende veranda's, waardoor regen en zonlicht geweerd wordt en wateroverlast en opwarming worden voorkomen;
- 'five-foot-ways', doorgangen voor de gevels langs als een soort beschutte stoep;
- binnenplaatsen en luchtschachten dieper in het gebouw;
- gestuukte gevels in lichte pasteltinten;

De latere naoorlogse shophouses zijn veel simpeler, echter er zijn hiervan slechts enkele exemplaren bewaard gebleven. Door de tijd heen is de typologie van deze gebouwen geëvolueerd door middel van klimatologische aanpassingen, nieuwe bouwregelgevingen, nieuwe technologieën en verschuivingen in

Bouwtekening van shophouses

Shophouse met binnenplaats

Lui Seng Chun
Shophouse in Hong Kong

sociale patronen. Het creëren van binnenplaatsen, lucht- en lichtschachten in een shophouse is een aanpassing die veel is toegepast om de leefomstandigheden te verbeteren. Vooral de binnenplaatsen hebben ook bijgedragen aan de sociale structuur van de drukker bewoonde gebouwen. Vanwege nieuwe regels werd het ook verplicht om bouwtekeningen te maken van nieuw te bouwen shophouses. De nieuwe technologieën maakten het mogelijk om hoger te bouwen, terwijl ook de welvaart en de locatie bepalend waren voor het aantal bouwlagen. In dichtbevolkte gebieden werden er bijvoorbeeld meer verdiepingen gebouwd waardoor er meer mensen gehuisvest konden worden. Ook veranderde er nogal wat met betrekking tot materialisering, zo gingen de houten wanden en vloeren over in steen en beton en werden de kokosbladen en het riet op de daken vervangen door leien en pannen. Ook de gestuukte gevels kregen meer uitgesproken kleuren. Deze struc-

De bewoners van de bestaande gebouwen in Chinatowns zijn bezig geweest om de uitstraling ervan aan te pakken, waardoor er vooral wijzigingen zijn aangebracht in de daken en aan de gevel. Omdat de bestaande structuur van het gebouw moeilijk aan te passen was, zijn er andere oplossingen gezocht zoals: leien op het dak leggen, traditionele chinese dakranden maken, chinese reclameborden plaatsen en gedecoreerde luifels aanbrengen. De hier toegepaste vernaculaire⁴ bouwwijze reflecteert de tradities en gewoonten van de inwoners op de buurt, waardoor er een samenhang ontstaat.

Achter de gevels zitten de eerder genoemde winkels en woningen, waarvan de indeling op veel verschillende manieren onderverdeeld is. De vele variaties die te onderscheiden zijn, leveren een grote verschuiving van publiek en privé ten opzichte van het ruimtegebruik op. Overdag kan bijvoorbeeld de benedenverdieping fungeren als winkel en in de avond als woning, terwijl het ook overdag als woning gebruikt wordt en in de avond verandert in een restaurant.

Naast de shophouses zijn ook gemeenschapshuizen kenmerkend voor de Chinese traditie. Deze woongebouwen zijn gebruikt om verschillende mensen binnen de gemeenschap een plek te bieden en zich te huisvesten. Recent aangekomen immigranten huurden in een

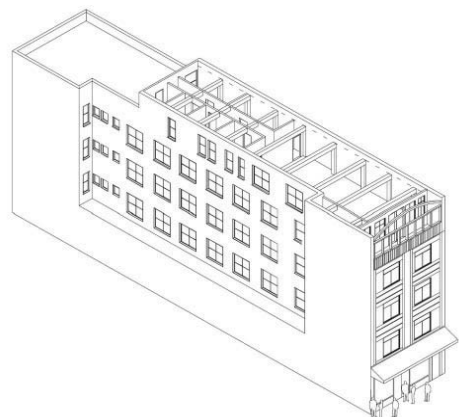
⁴Vernaculair: streekgebonden bouwwijze zonder ontwerp of architect. Zie ook de definitie in het voorwoord door J.G. Wallis de Vries.

Straatbeeld in Chinatown New York City

Gemeenschapshuis in Chinatown Vancouver

turele wijzigingen dragen bij aan de diversiteit in uitstraling. Nieuwe varianten in gebruikscombinaties leiden ook tot nieuwe namen als shop/apartments en shop/office.

'bunkhouse'⁵ een kamer en door veel contact met soortgenoten leidde dit tot werkgelegenheid en mogelijkheden tot vooruitgang. Net als bij de shophouses heerst er in deze woongebouwen ook een geheel eigen sociale cultuur, welke zich achter de gevel afspeelt.

Het gevaar dreigt dat er 'façadisme'⁶ optreedt bij bestaande bebouwing en nieuwbouw. Deze kwaliteiten zijn vaak afkomstig uit de traditionele Chinese woningbouw, maar verbeelden alleen de meest kenmerkende eigenschappen. Het licht gebogen uitkragend dak (pagode), bedekt met rode leien of gebogen dakpannen en geornamenteerde bogen boven doorgangen.

Het woonmilieu is echter verweven met gemeenschappelijke ontmoetingen en routingen binnen en buitenshuis, welke leiden tot een gelaagdheid van publieke, semipublieke, privé en semiprivé ruimten. De verschillende manieren van nieuwbouw komen dan ook voor in een verdraaide 'tempelstijl' voor woningen met rijkelijk geornamenteerde, Chinees lijkende, details of een moderne stijl waarvan de achterliggende ruimtes en het wonen zijn meegenomen in het ontwerp.

Impuls voor de stad / 城市衝動

Op steeds meer plaatsen wereldwijd ontstaan 'nieuwe' Chinatowns. Deze stedelijke gebieden dragen echter veelal niet meer de historische betekenis mee, maar hebben vaak een puur economisch karakter. Een mooi voorbeeld hiervan dichtbij huis is de nieuwe Chinatown in Den Haag.

Het ontstaan van deze Chinatown start rond en in de Wagenstraat. De Wagenstraat was voorheen al een belangrijke verkeersader van Den Haag naar Delft en herbergde altijd al veel migranten omdat de handel hier veelal bloeide. Tot de Tweede Wereldoorlog was de Wagenstraat voornamelijk het hart van de Joodse gemeenschap, maar daarna kwamen meer en meer Chinezen in de voormalige pakhuizen wonen. De eerste Chinese restaurantjes openden rond 1980 en gedurende de jaren groeide het aantal gestaag, omdat men ook in

dit geval economische belangen had zich te groeperen. Het duurde echter tot 2001 voordat de stichting Chinatown werd opgericht die ondernemers helpt activiteiten te organiseren zoals het Chinese Nieuwjaar, Maanfeest, etc. Mede door deze activiteiten kwamen er ook steeds meer toeristen naar het gebied en werd besloten een heuse Chinatown te creëren in de straten rond de Wagenstraat.

Om de Chinatown vorm te geven werd een ontwerpvisie gecreëerd die het samengaan van de Chinese en Nederlandse architectuur beschrijft. Omdat veel van de panden in de Wagenstraat gebouwd zijn in de 19e eeuw en sommige een gemeentelijk- of rijksmonument zijn, gelden strenge voorwaarden voor uitbreidingen of geveluitingen. De ontwerpvisie schrijft een versoepeling van de richtlijnen voor zolang er relaties blijven met de bestaande architectuur. Naast uitingen aan panden is er ook besloten om toegangspoorten te plaatsen

⁵Bunkhouse: Hostel of barakachtig gebouw met goedkope kamers.

⁶Façadisme: Een vorm van ontwerpen waarbij alleen aandacht voor oppervlakkige externe kwaliteiten wordt besteedt.

Toegangspoort voor Chinatown Den Haag

Straatnaambord in Den Haag

die het gebied, waarbinnen de Haagse Chinatown valt, af te bakenen. De authentieke Chinese poorten hebben afmetingen die vrachtverkeer en belendende bebouwing niet hinderen, maar bestaan wel uit twee dragers en een overhelend dak. Verder wordt de straatverlichting gewijzigd van standaard naar Chinese lampionen en worden trottoirbanden voorzien van Chinese spreuken.

Aan de Gedempte Burgwal wordt momenteel gebouwd aan een Chinees bedrijvent centrum en het is de doelstelling om de ontwerpvisie vanaf 2009 uit te voeren. De eerste toeristische Chinatown van Nederland is dan een feit.

Conclusie / 結論

In het begin van dit essay werd de vraag gesteld of dat architectuur bijdraagt aan de beeldvorming van een Chinatown. Om deze vraag te kunnen beantwoorden werden eerst twee zaken uiteengezet, de beeldvorming kan namelijk meerdere definities bevatten. Op de eerste plaats is er een sterk sociaal en economische beeldvorming, dat begon met de vlucht naar het buitenland in de hoop betere toekomst op te bouwen en dat uiteindelijk een reeks van verschillende vluchten werd. Aan de andere kant is er een sterk visuele beeldvorming, dat grotendeels door architectuur wordt bepaald. Het grootste deel van de mensen die bekend

zijn met Chinatowns zullen hier hun beeldvorming op beroepen.

Het ontstaan van dit beeld is de uitkomst van een complex proces waaraan de Chinezen zelf hebben meegewerkt. Voor een groot deel hebben de Chinezen er zelf voor gezorgd dat, vanuit economische belangen, een Chinatown wordt geassocieerd met 'het exotische'. Het exploiteren hiervan heeft geleid tot een veel overgenomen vorm van Chinese kitsch architectuur om vooral toeristen aan te trekken. Sommige Amerikaanse Chinatowns hebben een haast Disney-achtige uitstraling om te voldoen aan de westerse verwachting van het exotische. Hierdoor zijn ze ook vaak gebruikt als decor voor Hollywood films. Bewijs hiervoor zijn onder andere de Chinatowns van San Francisco en Los Angeles. Aan de andere kant wordt de Chinatown van New York om zijn authenticiteit geprezen vanwege het uitblijven van grootschalige veranderingen. Veelal kan dus de conclusie getrokken worden dat architectuur wel degelijk bijdraagt aan de beeldvorming of die nu origineel is of juist niet. De vraag is alleen welke men nu moet kiezen.

De oplossing voor dit dilemma hangt volgens ons af van de doelstelling die men met een Chinatown wil bereiken. Een origineel, in tact gelaten, Chinatown heeft zijn authenticiteit en charme, dat organisch gevormd is in de loop der jaren. Zonder toegevoegde architectonische elementen spreekt dit gebied genoeg aan om een toeristisch gebied te zijn. Dit beeld is niet te bereiken in steden zonder historische Chinatowns. De authenticiteit van de bebouwing die hiervoor gebruikt zal worden ontbreekt en architectonische elementen zullen hier nodig zijn om als toeristisch gebied te slagen.

Kijkend naar het heden en de toekomst lijkt de beeldvorming zich weer te gaan beroepen op economische belangen. Vele nieuwe, vaak kleinere, steden proberen een nieuwe Chinatown te vormen door enkele straten van versieringen en toegangspoorten te voorzien dat de toeristen naar dit gebied moet trekken. De historische en emotionele laag die de 'oude' Chinatowns meedragen, en zich

soms in de gebouwen laat aftekenen, is hierbij afwezig en zal moeten uitwijzen of dergelijke Chinatowns wel degelijk een Chinatown moet heten. Tegelijkertijd zijn het juist de 'oude' Chinatowns die in hun bestaan gevaar lopen. Aan de ene kant door de gunstige ligging, wat ontwikkelaars grote hoogstedelijke plannen laat creëren en economisch zullen afwegen tegen het bestaan van de Chinatown. Aan de andere kant dreigt de culturele inhoud verloren te gaan wanneer alleen de gevel wordt hergebruikt voor de beeldvorming.

Sommige critici en schrijvers proberen de gevaren, of problemen, van de 'oude' Chinatowns op te lossen door urbane acupunctuur toe te passen. Bestaande, niet goed functionerende gebouwen in de Chinatown worden hierbij vervangen door nieuwbouw. Deze

oplossing kan volgens ons wel werken, als er althans opgepast wordt dat de samenhang van de Chinatown niet verdwijnt. Het is juist die samenhang dat de Chinatown in authenticiteit en uitstraling siert. Wanneer nieuwbouw, zonder kritische blik, geplaatst wordt tussen de bestaande gebouwen zal deze sfeer doorbroken worden en de Chinatown opdelen. Een belangrijke taak ligt hier voor de architect om op de omgeving in te spelen en de samenhang te waarborgen.

Chinatown in Singapore

Literatuur / 文學

Kwong, P. (1996). *The New Chinatown*. New York: Hill & Wang.

Knapp, R.G. (2000). *China's old dwellings*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Ling, S. *History of Asians in the San Gabriel Valley*. (bezoekt op 11-03-2009), http://www.imdiversity.com/villages/asian/history_heritage/ling_san_gabriel_0408.asp

<http://knowledgerush.com/kr/encyclopedia/Chinatowns>. (bezoekt op 11-03-2009)

http://en.wikipedia.org/wiki/Tong_Lau (bezoekt op 11-03-2009)

<http://en.wikipedia.org/wiki/Shophouse> (bezoekt op 03-04-2009)

CMHC. (2007). *Urban Acupuncture - A Methodology for the Sustainable Rehabilitation of "Society Buildings" in Vancouver's Chinatown into Contemporary Housing*. (bezoekt op 18-03-2009), http://dsp-psd.pwgsc.gc.ca/collection_2008/cmhc-schl/nh18-23/NH18-23-107-008E.pdf

(2006). *De Geschiedenis van Katendrecht*. (bezoekt op 25-03-2009), <http://www.vve2ekatendrechtsehaven.nl/Algemeen/Documenten/6%20De%20geschiedenis%20van%20Katendrecht%206%20pag.pdf>

Gemeente Den Haag. (2005-7). *Chinatown in Den Haag*. (bezoekt op 25-03-2009) <http://www.binnenstad-den Haag.nl/pdf/folderchinatown.pdf>, <http://www.binnenstad-den Haag.nl/pdf/FolderChinatown03-07.pdf>

(2007). *The Evolution of the Shop-House, Shop Houses of Southeast Asia*. (bezoekt op 03-04-2009), <http://www.tslr.net/2007/10/evolution-of-shop-house.html>, <http://www.tslr.net/2007/09/shop-houses-of-southeast-asia.html>

Whibley, S. *all space is interior: Hanoi*, http://gallery.tce.rmit.edu.au/131/38south/Links/SW_URBAN.pdf

<http://memory.loc.gov:8081/ammem/award99/cubhtml/themeindex.html> (bezoekt op 08-04-2009)

Li, W. (GeoJournal 2005). *Beyond Chinatown, beyond enclave: Reconceptualizing contemporary Chinese settlements in the United States*. Vol. 64, pgn. 31-40.

Laguerre, M.S. (GeoJournal 2005). *The globalization of a panethnopolis: Richmond district as the New Chinatown in San Francisco*. Vol. 64, pgn. 41-49.

Umbach, G. & Wishnoff, D. (2008). *Strategic Self-Orientalism: Urban Planning Policies and the Shaping of New York*. (bezoekt op 18-03-2009), <http://jph.sagepub.com/cgi/reprint/7/3/214>

Le, C.N. (2007-8). *history of the first suburban chinatown, The History of the First Suburban Chinatown, The Future of Chinatowns*. (bezoekt op 11-03-2009) <http://www.asian-nation.org>

Number of Immigrants, Refugees & Asylees 1980-2004 to USA: www.asia-nation.org

Turnbridge, Vermont
(USA)

Parels in het landschap

Covered Bridges in Noord-Amerika

Covered bridges zijn traditionele houten bruggen, waarbij men de vakwerkconstructie overdekt heeft. Ze hebben het voorkomen van een over de rivier geplaatste schuur. Covered bridges hebben specifieke tektonische kwaliteiten: hun sterke vorm, soepele overspanning, de manier waarop de constructie zichtbaar wordt, het tunneleffect, de wijze waarop aan de zijkanten het landschap gefragmenteerd in beeld wordt gebracht. In dit essay wordt de hedendaagse relevantie van deze historische objecten beredeneerd. Doordat deze bruggen kenmerken vertonen van vernaculaire architectuur zijn ze tegenwoordig het doel geworden in een escape van de Amerikaanse stedeling naar het platteland. De bruggen vormen een essentieel onderdeel van de vluchtketting die in deze escape is waar te nemen: ze creëren het landschap. De tektonische kenmerken zorgen voor een tempoversnelling in de waarneming. De bruggen vormen een hoogtepunt in de escape, waardoor deze langer interessant blijft.

Covered Bridges in Noord-Amerika / David de Kool

25

Introductie

In de romantische speelfilm 'The bridges of Madison county'¹, heeft Francesca Johnson (Meryl Streep), een boerin in de Amerikaanse staat Iowa van 1965, een kortstondige, heftige buitenechtelijke relatie met Robert Kincaid (Clint Eastwood), een fotograaf van het blad National Geographic. Hij is in de streek om de plaatselijke covered bridges te fotograferen. In de film speelt zo'n brug een interessante rol in de verhouding van deze twee mensen. De brug heeft een rol bij de openingsdans, daarna fungeert hij als communicatiemedium, om vervolgens over te blijven als enige tastbare herinnering aan de relatie en uiteindelijk als de laatste rustplek van Francesca.

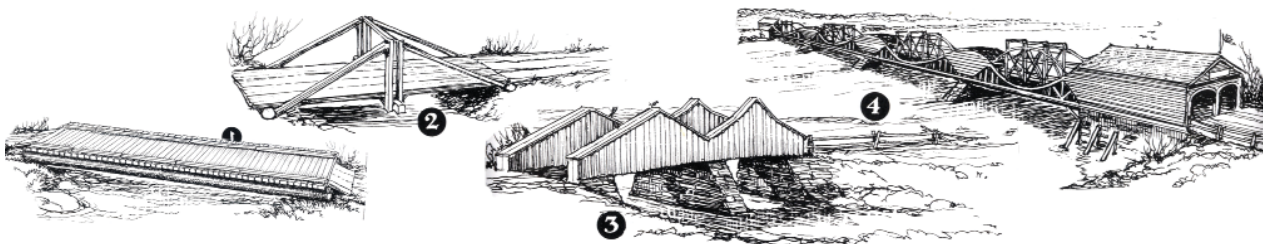
Williamsburg, Vermont,
USA

De covered bridges hebben in de V.S. de bijnaam 'kissing bridges'². Blijkbaar bieden de constructies onderdak aan intimiteit. Dit wordt heel mooi uitgebeeld in de openingsdans van de film. De spanning tussen de hoofdrolspelers wordt voelbaar wanneer Robert de brug aan het fotograferen is, terwijl dat Francesca in de brug beschutting zoekt tegen de zinderende hitte. Van binnenuit kan ze tussen de planken door gluren naar Robert. Zo nu en dan is ze hem kwijt, uiteindelijk duikt hij aan de andere kant van de tunnel op, waarna ook Francesca zelf wordt gefotografeerd. Zonder dat er daadwerkelijk gekust wordt speelt brug een belangrijke rol in de romantiek.

De covered bridge kan als plek van een romance dus opgevat worden als een plaats om aan het alledaagse te ontsnappen. In de loop van deze tekst zal ik beargumenteren wat deze bouwwerken zo bijzonder maakt en hoe ze een onderdeel zijn van een escape. We beginnen met een bondige geschiedenis, vervolgens zullen we de bruggen behandelen aan de hand van het begrip tektoniek. Hierna identificeren we de vernaculaire eigenschappen en koppellen we deze, samen met de tektonische eigenschappen en de historische waarde, aan de escape. Dit zullen we dan nog verder uitdiepen aan de hand van het denken van Gilles Deleuze en Martin Heidegger.

Allereerst waarom de bruggen overdekt zijn. Het doel van het omhullen van de constructie is deze te beschermen tegen de elementen. Onbehandeld zou een dergelijk brug slechts 10 á 15 jaar bestaan, maar ingepakt gaat de constructie meer dan 80 jaar mee. De meeste bruggen die nu nog bestaan zijn gerestaureerd, ze zijn tussen de 110 en 170 jaar oud. In essentie is de covered bridge altijd een vakwerkbrug, gemaakt van hout. In Europa, voornamelijk in Duitsland en Zwitserland, bestonden dergelijke bruggen al langer. Deze hadden een veel kleinere overspanning en waarschijnlijk was bescherming bij hevige sneeuwval het voornaamste doel van het overdekken. De vroege ontwikkeling van de (houten) vakwerkcon-

Ontwikkeling houten bruggen en van de overdekking

structie vond plaats in Europa, maar het relatief gematigde klimaat zorgde er voor dat men ze op de meeste plekken niet overdekte.³

In het noordoosten van Noord-Amerika is het klimaat veel extremer. In dit vochtige klimaat liggen temperaturen hoger in de zomer en lager in winter. Aan het einde van de 18e eeuw stond men in deze regio voor de taak om de vele rivieren en kreekjes te overbruggen. De Amerikanen waren namelijk hun jonge republiek⁴ aan het opbouwen, waarbij de transportroutes die voornamelijk over de rivieren en kreekjes liepen niet meer voldoende waren. Hout was bij deze bouwopgave het enige materiaal wat in voldoende hoeveelheid aanwezig was. Het was dan ook het traditionele bouw-materiaal.

De eerste echte covered bridge is de 'Permanent Bridge' in Philadelphia (1805). Na het voltooiën van een nieuw type brug stemt de vooraanstaande bruggenbouwer Timothy Palmer⁵ in, om het vakwerk met planken af te timmeren. In de jaren daarna ontstaat een bloeiende industrie: in de 19e eeuw worden in de Verenigde Staten duizenden bruggen gebouwd⁶. De ontwerpen voor houten vakwerkliggers worden steeds ingenieuzer en al snel ontstaan er bedrijven die veel verdienen aan de productie van de bruggen. De groot-schalige ontwikkeling van het spoorwegnet, in de tweede helft van de 19e eeuw, zorgt voor een grote vraag naar covered bridges. Helaas

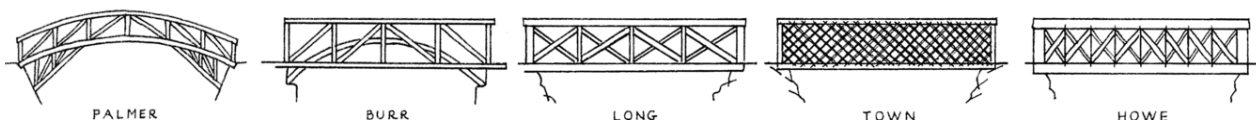
worden ook de beperkingen duidelijk. De houten constructies kunnen de zwaardere belasting van het railverkeer niet meer opnemen. Men gaat steeds meer over ijzeren en later stalen bruggen bouwen, uiteindelijk schakelt men definitief over op de andere constructiematerialen

Tektoniek

Welke sfeer hebben deze covered bridges, welk effect geeft een dergelijke omhulde houten vakwerkconstructie? Dit kunnen we beschrijven aan de hand van het begrip tektoniek. We onderscheiden in dit seminar 4 benaderingen van de tektoniek: de eerlijkheid van constructie en materiaalgebruik, de eenheid van constructie en haar huid, de wisselwerking tussen het object en haar omgeving en de leesbaarheid (symboolwerking). We beginnen met het behandelen van de eerlijkheid, eenheid en omgeving. In de leesbaarheid betrekken we het begrip vernacular, uiteindelijk zal de tektoniek in relatie met haar omgeving aan het eind van het essay nog worden uitgediept.

Allereerst benaderen we de tektoniek vanuit de eerlijkheid van de constructie. We kunnen de brug analytisch opdelen in de constructie en de huid. De afzonderlijke onderdelen hebben dan beide een heldere taak: het is zeer gemakkelijk te begrijpen dat de houten vakwerkligger, samen met de stenen steunpunten op de oevers en eventuele tussensteunpunten

De belangrijkste 5 stappen in de ontwikkeling van de houten vakwerkoverspanning in de VS

in de rivier, de brug omhoog houdt. De houten huid zorgt ervoor dat het interieur droog blijft. Samen vormen ze een massa die op een evenwichtige manier op de versterkte punten van de oevers rust. Daarnaast vormen ze ook qua materiaal een helder bouwwerk. Juist het feit dat ze overdekt zijn laat zien dat men ook rekening heeft gehouden met één van de zwakkere constructie-eigenschappen van dit materiaal, namelijk de duurzaamheid.

Hoewel de bruggen in hun tijd vooruitstrevende constructies waren, zouden we ze tegenwoordig waarschijnlijk als 'zeer eenvoudig' bestempelen. Het is belangrijk om je te realiseren dat juist deze bruggen een zeer belangrijke stap vormen in de ontwikkeling van de vakwerkligger. De introductie en doorontwikkeling van de (Europese) vakwerk-

boog door Timothy Palmer maken ongekende overspanningen mogelijk. Vervolgens integreert Theodore Burr de boog in het vakwerk, waardoor er in plaats van een gebogen brugdek, een veel praktischer vlak brugdek mogelijk is. Stephen H. Long is de eerste die daadwerkelijk enkele berekeningen maakt, zijn relatief eenvoudige ontwerp is een stuk efficiënter. Hierna vereenvoudigt Ethiel Town het ontwerp tot een raamwerk van planken, waardoor dus bruggen vele malen eenvoudiger te produceren zijn. William Howe vangt de problemen met betrekking tot het 'werken' van hout op. Door de verticale balken van de 'Long-truss' te vervangen door stelbare ijzeren⁷ trekstaven kan de constructie op spanning worden gebracht. Op die manier is het uitzetten/krimpen van hout minder problematisch. Juist het toepassen van een ander materiaal, geeft de Howe-truss een zeer eerlijk karakter: het vertelt ons dat staal op die plek een veel effectiever materiaal is.

Wanneer we de tektoniek van de bruggen benaderen vanuit de eenheid van geometrie en ruimtelijkheid, dan kunnen we stellen dat de huid de constructie een zeer tektonische, bijna gotische setting geeft. Het is geen theatrale ruimte zoals we deze in gotische kerken aantreffen, maar een ruimte waarvan de constructie de vorm heeft bepaald, waarbij deze constructie het structurerende element is. Aan de andere kant zorgt de huid er juist voor dat de covered bridge een vleug van a-tektonische spanning meekrijgt. Vooral bij bruggen waarvan de gehele zijkanten zijn ingepakt, is het voor de aanschouwer niet meteen duidelijk hoe de krachten worden afgewikkeld. Pas wanneer men de brug binnengaat, wordt de constructiemethode pas echt duidelijk. Doordat men zich doorgaans vanuit een sterk verlichte omgeving in de donkere 'tunnel' begeeft, zal het spel van balken, staven, verbindingen en planken geleidelijk zichtbaar worden. De brug verandert dus van gedaante met de snelheid waarmee men hem waarneemt: De snelle voorbij-, of doorganger zal de wanden veelal als muren waarnemen. Degene die van de weg

*Scatt Bridge, Townshend,
Vermont, USA*

echter een plek maakt en langer de tijd neemt om het volle kunstwerk te aanschouwen zal de ware tektoniek beleven.

Een derde benadering van de tektoniek is die van de relatie met de omgeving. De covered bridge kadert haar omgeving op een aantal manieren in. De eerste vindt plaats wanneer men de brug van de zijkant benadert. De brug overspant als een eenvoudige, heldere vorm, op een soepele manier: als een huisje dat bijna zweeft. Hij vormt een poort waar het water onderdoor stroomt. Vervolgens kan men de brug inrijden, waarbij er een ontkoppeling plaatsvindt uit de omgeving. Binnen geeft de brug een tunnel gevoel, waarbij het andere einde van de tunnel aanvankelijk meer een lichtbron is. Dit zal veranderen naarmate men dichterbij de uitgang komt. Het einde van de brug verandert dan in een poort die een

fragment van het landschap laat zien, een kader waardoor je het landschap weer kan betreden. In bijna elke brug heeft men aan de zijkanten toch een of andere lichtvoorziening getroffen. Dit kan een dunne opening vlak onder het dak zijn, maar er zijn ook enkele bruggen waar de huid meer een borstwering is. De gradatie daarvan is natuurlijk cruciaal voor de beleving. Hoe minder daglichtvoorziening, hoe sterker het tunnel-effect en de 'gotische' ruimte-ervaring. In veel gevallen zijn de openingen echter meer een soort ramen. Deze geven dan vlotte 'sneakpeaks' in het landschap aan de zijkanten.

Zoals eerder aangegeven zal de wisselwerking tussen brug en landschap later in dit essay verder geïnterpreteerd worden. Voordat we daar aan toe komen moeten we echter eerst meer weten over de betekenissen die de bruggen hebben gekregen.

Albany Bridge, White Mountain National Forest, New Hampshire, USA.

Vernacular

We kunnen de tektoniek ook benaderen als de meest materiele vorm van communicatie. Naast het verhaal dat de constructie ons vertelt is er ook het verhaal van ornamenten en versieringen. Hoewel de constructieprincipes op nationaal niveau werden ontwikkeld, maakte men in de meeste gevallen gebruik van lokale timmerlieden om de bruggen in elkaar te zetten en af te timmeren met een huid. Juist in het maken van de bedekking hebben veel van die vakmannen de vrijheid gehad om hun vaardigheden te demonstreren, waardoor er een grote diversiteit is ontstaan. Vooral aan de koppen van de brug, de poorten, kon met zien in welke streek of county men zich bevond. Dit kwam voort uit de lokaal ontwikkelde bouwtraditie, waarin de timmerlieden normaliter aan de lokale huizen en schuren werkten.

Dat roept de vraag op of we de covered bridge op kunnen vatten als een vernacular bouwwerk. Vernaculaire architectuur kan generaliserend getypeerd worden als architectuur die niet door architecten is ontworpen, *'over het algemeen wordt ze gedefinieerd als bouwwerken met een functionele relatie tot het materiaal, de plek en het klimaat'*.⁸ We onderscheiden primitieve, traditionele en moderne vernacular. Primitieve vernacular wordt lokaal geproduceerd door inwoners, traditionele vernacular door ambachtslieden en moderne vernacular wordt *'door de industrie geproduceerd door specialisten en 'gemanaged' door instituties'*.⁹ Daarnaast hebben de drie vormen ook hun eigen verhouding ten opzichte van 'high style' architectuur. Primitieve vernacular is ontwikkeld zonder dat de bouwers er enige kennis van hadden, traditionele vernacular verhoudt zich als lokale traditie tot internationale architectuur en modern vernacular bouwt er op voort: modern vernacular ontmantelt en commercialiseert hem.

Veel vernaculaire kenmerken van de covered bridges vallen onder het praktische traditionele vernacular. De bruggen maken namelijk gebruik van lokale bouwmaterialen, lokale ambachtslieden en diestreek-

East Randolph, Vermont, USA

gebonden details geven aan een 'standaard' type. De verbondenheid met het klimaat is zowel een essentieel kenmerk van traditionele als van primitieve vernacular. Juist het feit dat de bruggen overdekt zijn, komt voort uit de eisen die het klimaat stelt. Men moest het hout beschermen tegen sterke temperatuurswisselingen en heftige regelval. De relatief lange overspanningen waren nodig omdat een eenvoudige herhaling van pijlers op korte afstand niet voldoende bestand bleek tegen de wild stromende rivieren met ijs en smeltwater.

De bruggen vallen niet volledig onder de traditionele vernacular omdat er vanaf het begin bedrijven en fabrieken bij betrokken waren. Rappoport doelt met de modern vernacular echter vooral op wegrestaurants, vakantiehuisjes e. d.¹⁰ Covered bridges hebben dus zowel traditionele als moderne vernaculaire kenmerken. De bruggen kennen tegenwoordig niet de massaliteit heeft waarvoor modern vernacular bedoeld is, maar wel de nostalgische waarde die vaak met traditionele vernacular gepaard gaat.

Tegenwoordig hebben de bruggen vanwege hun ouderdom een meerwaarde gekregen, het zijn objecten geworden die het waard zijn om te restaureren. Dit is vanwege de historische rol die ze hebben gespeeld bij de opbouw van hun land, maar dat verklaart het nog niet helemaal. Er is een aspect dat niet enkel vanuit een historisch waardeoordeel te verklaren is. Er zijn allerlei verhalen rond de bruggen ontstaan die, waar of niet waar, een galmende betekenis toevoegen.

Het bekendste voorbeeld is de eerder aangehaalde bijnaam 'Kissing Bridge'. Het verhaal gaat, dat wanneer een jong stelletje met hun rijstel door een covered bridge reed, het meisje verplicht was om de jongen een zoen te geven.¹¹ Er bestaat ook daadwerkelijk één brug die 'The kissing bridge' heet in Waterloo county, Ontario, Canada. Helaas zijn niet alle verhalen positief. Het donkere tunnelkarakter van de covered bridge speelt spookverhalen in de hand. Er was ooit een man die zich in een covered bridge had opgehangen, dit was de Lebanon & Tremont railroad bridge. Doordat het omeen spoorbrug over een weg ging, merkte niemand dit op. Pas toen na een tijd een trein de brug doorreed ontdekte de spoorwegbeambte het lichaam. De geest van de zelfmoordenaar zou daar nu nog steeds rondhangen. Om met een wat vrolijkere noot te eindigen: het schijnt dat het verboden was om met een olifant een covered bridge over te steken.¹² Door dit soort verhalen heeft de covered bridge zich onmiskenbaar in de cultuur van landelijk Amerika genesteld.

Escape

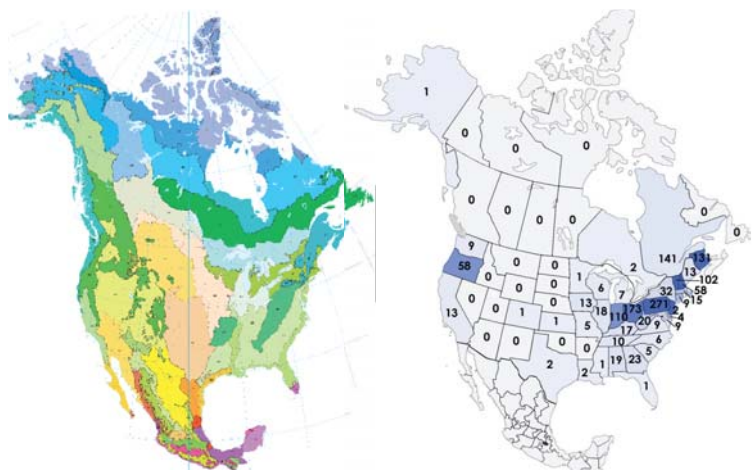
Nu we een beter idee hebben wat de bruggen zo bijzonder maakt, kunnen we gaan kijken waar ze nog te vinden zijn. Wanneer we de kaart met de overgebleven covered bridges vergelijken met een ecologische kaart van Noord-Amerika, dan zien we dat de bruggen tegenwoordig het meest voorkomen in de oostelijke gematigde bossen en in iets mindere mate de noordwestelijke beboste bergen. We zoomen vervolgens in op het noordoosten

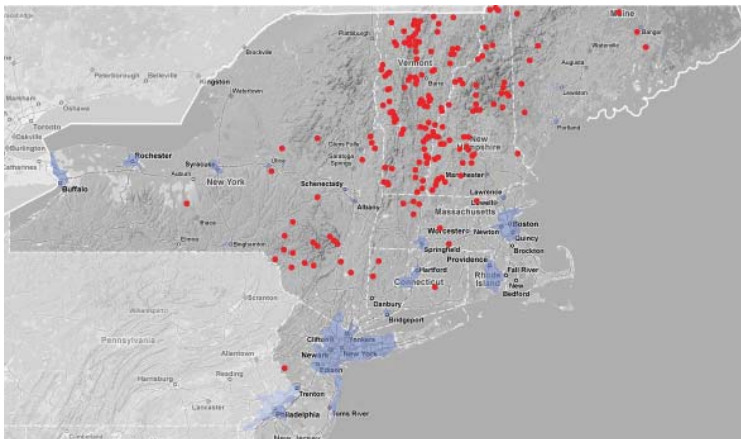
van de V.S. Dit is een gebied waar een gemiddeld aantal bruggen is overgebleven, het is een zeer dichtbevolkt gebied, met een aantal bijzonder grote steden zoals Boston. We zien in de afbeelding op de volgende pagina dat de overgebleven bruggen op enige afstand van de steden liggen. Dit is ook wel logisch, want naast vandalisme en ouderdom was het opkomende zware verkeer van de trein, maar vooral de auto de grootste reden voor het slopen van bruggen. In de omgeving van steden is zeer veel verkeer, dus het is logisch dat de bruggen daar al heel snel vervangen zijn door stenen, stalen, maar vooral betonnen exemplaren.

De meeste bruggen die nu nog bestaan, liggen vaak aan op zeer afgelegen plekken aan nauwelijks gebruikte wegen. Deze rustieke setting is voor de stedeling zeer aantrekkelijk. In een artikel op de site van UStoday worden mensen er bijvoorbeeld op gewezen dat ze tijdens hun jaarlijkse tocht het land in toch vooral een één of meer van de bruggen moeten bezoeken.¹³ Ook het grote aantal websites¹⁴ van enthousiastelingen wijst erop dat mensen specifiek op pad gaan, of speciaal omrijden om deze bruggen te bezoeken. Dit roept de vraag op of de bruggen het doel zijn van een escape.

In elke mens zit de neiging om zich vrij te maken uit conventionele maatschappelijke structuren en de dagelijkse realiteit. Deze

Aantal overgebleven Covered bridges in Noord-Amerika (rechts), naast een ecologische kaart. (rechts)

Overgebleven bruggen rond Boston in relatie tot de stedelijke gebieden.

'escape' is dus niet positief of negatief, maar is een wezenlijk onderdeel van ons bestaan. Men ontsnapt naar fantasie, vermaak of recreatie. Computerspelletjes, uitgaan of op vakantie gaan zijn voorbeelden van een escape. 'To escape' is niet hetzelfde als reizen. Het gaat om het uitvoeren van de innerlijke drang, een escape kan bevrijdend werken, maar je kunt jezelf er ook in verliezen en erin blijven hangen.

Daarnaast is er een gevaar dat de escape dood kan lopen. Mensen kunnen hetgeen waaruit ze escaperen niet dan genoeg loslaten, het vrijmaken zelf gebeurt dus feitelijk niet. Nederlands voorbeeld daarvan is het meenemen van alle luxe op een camping. Vaak worden zelfs de kaas en de hagel in grote hoeveelheden mee naar het buitenland genomen. Het afbuigen van de escape het tweede 'gevaar'. Door innerlijke dualiteit van de mens waarin er altijd een verlangen naar het andere¹⁵ is, komt het vaak voor dat men ook weer uit de vlucht zelf wil ontsnappen. Het afbuigen van een escape is dan het overgaan van de ene escape naar de andere, terwijl dat men de eerste nog niet heeft uitgediept: een escape kan meer te bieden hebben. Denk hier bijvoorbeeld aan het wegleggen van een te makkelijke computergame na één level, terwijl dat de hogere levels nog veel uitdaging te bieden kunnen hebben. Het is in veel gevallen zonde om een escape bij het eerste moment van verveling af te schrijven.

(Rechter Pagina) Grays River Valley, Washington, USA

De eerste escape die we bij de covered bridges waarnemen zit al verscholen in hun bijnaam, 'kissing bridges'. Zoals eerder aangehaald bieden ze onderdak aan privacy en intimiteit. Ze waren, en zijn in sommige gevallen nog steeds, bouwwerken waarin de lokale bevolking los kan komen van de sociale controle, hoe kort dat moment van loskomen ook is. Er is dus een escape waar te nemen binnen het landschap.

In het geval van 'the annual trip to the county' kunnen we een escape herkenning in verlangen om vanuit het urbane te ontsnappen naar een landelijke omgeving. Men wil het lawaai, de viezigheid en de stress van de stad achterlaten om weer terug te keren naar de natuur. Deze tweede escape kunnen we aanmerken als zeer belangrijk voor het hedendaagse functioneren van de bruggen. De nostalgie, die zowel de plaatselijke bewoners, maar vooral die toeristen zeer aanspreekt, is voor de plaatselijke overheid een reden om veel geld te steken in het behouden en restaureren van de bruggen.

In hun doel van een stedelijke escape naar het landelijke moeten we constateren dat het landschap zélf de escape is. De bruggen vormen slechts een onderdeel. Binnen het losmaken nemen de covered bridges echter wel een bijzondere positie in. Hun vernaculaire galmende waarde en hun tektonische beleving maken deze plek in het landschap meer bijzonderder dan elders. Ze zorgen voor een hoogtepunt: een moment waarnaar men uitkijkt. Het moment dat de escape interessant houdt, het moment waarop het 'afbuiggevaar' geweken is.

De ketting van de vlucht

Gilles Deleuze ziet de escape als een intrinsiek onderdeel van de mens en koppelt deze drang aan het bestaan van vluchtlijnen¹⁶ in het stedelijke landschap. Volgens hem zijn er bewegingen te ontdekken die tegen de bestaande indeling van een stad ingaan, ze vormen de tegenreactie op de bestaande ordening. Misschien zou Deleuze de huidige, 'toeristische', beweging naar de covered bridges

interpreteren als een vluchtlijn: wars van het groots opgezette, strak geregisseerde, intensief gebruikte netwerk van interstate's, highways en andere belangrijke wegen begeven mensen zich in hun 'trip to the country' in een netwerk dat hier tussendoor loopt. Het grote hoofdwegennet biedt een eigen escape, denk hierbij aan Route 66, of de nationale parken. Bij onze bruggen leiden rustiek gelegen landweggetjes echter naar weinig bezochte plekken.

Ik wil deze vluchtlijn interpreteren als een vluchtketting: een aaneenschakeling van momenten en ervaringen. Aan deze ketting vinden we mooie, op elkaar lijkende kralen die samen als een muziekstuk het landschap componeren voor de voorbijganger. De 'ketting van de vlucht' bestaat uit een afwisseling van heuvels en bossen, doorkijkjes en vergezichten, dorpen en huizen, beken en dalen. Om niet te vervallen in een eeuwige monotonie van aaneenschakeling van dezelfde kralen moet er ergens aan de ketting één of misschien wel meerdere parels zitten. Een dergelijk moment is in zichzelf natuurlijk al mooi, maar hij komt pas echt goed tot zijn recht als een hoogtepunt in een sequentie.

Hoe moeten we onze overdekte bruggen als plek van een parelmoment interpreteren? In zijn Essay 'Bouwen Wonen Denken' neemt Martin Heidegger de brug als voorbeeld van een plek om de vraag te beantwoorden op welke manier bouwen tot het wonen behoort. In het essay heeft hij namelijk beargumenteerd dat bouwen gelijk staat aan wonen. Wonen kan gezien kan worden als een plaats op aarde, onder de hemel waar de sterveling verblijft in tegenwoordigheid van het kosmische: een snijpunt van vier assen. De brug is een plek waar dit op een specifieke manier gebeurt. De brug staat niet op een plaats, maar creëert een plek tussen hemel en aarde, die stervelingen een weg verschaft en het kosmische toelaat (Het toelaten van zowel wild stromend water als de normale rivier).

Eén van de vier assen die elkaar op de brug snijden is dus de aarde, het landschap. In het gedeelte waarin Heidegger de brug

*Cornish/Windsor bridge,
Sullivan county, New
Hampshire, USA*

beschouwt in haar relatie met de aarde stelt hij dat de brug de oevers bewust tegenover elkaar laat staan: *'De brug brengt met de oevers telkens de ene en de andere verte van het teruggelegen oeverlandschap naar zich toe (...) De brug verzamelt de aarde als landschap om de brug heen'*¹⁷ De tegenover elkaar staande oevers/landschappen worden dus door de brug gekoppeld en tegenover elkaar gezet.

Heidegger heeft het zeer waarschijnlijk over een niet-overdekte brug. Het is bij een dergelijke brug is het duidelijk waar de ene oever (het landschap) ophoudt, de brug begint en de volgende oever weer start. Het landschap is aan beide zijden waar te nemen in haar volledigheid. Deze open brug vormt een rustig moment in een route. De rivier, stroom of weg die zij oversteekt zorgt voor een opening in het landschap. Dit vergezicht zorgt samen met de tijd die de oversteek inneemt voor de rust.

Door zijn abrupte overgang in ruimte is bij de covered bridge juist het tegenovergestelde het geval. Hier ontstaat er juist een spanning. In het geval van de covered bridge wordt de koppeling van oevers op een andere

manier tot stand gebracht. Bij de covered bridge is de tussenruimte die de brug vormt veel explicieter: zoals bij de beschrijving van haar tektoniek al naar voren kwam laat de tunnel slechts fragmenten van waarneming toe, waardoor de overgang van oevers veel abrupter is. Deze bruggen geven juist een snellere, gefragmenteerdere waarneming van het landschap. In de genoemde gecomponeerde ketting van de vlucht is dit een moment waar het tempo zich versnelt. In die tempoversnelling vormen de tektonische elementen de climax¹⁸. Deze elementen zijn het gewaarworden van de constructie, het tunneleffect naar de andere oever en de haakse inval van licht/moment van waarneming van de buitenkant.

Conclusie

De plaats die de bruggen innemen in de opbouw van de Verenigde Staten, de verhalen die er later bij zijn gekomen en de regionale bouwkundige oplossing zijn vernaculaire kenmerken van de covered bridges. Deze zorgen ervoor dat de bruggen tegenwoordig zowel een doel als een onderdeel zijn van een escape uit

het stedelijke naar het landelijke. Ze kunnen gezien worden als een parel in de ketting van de vlucht.

De tektoniek van de bruggen geeft ze specifieke kwaliteiten binnen het landschap: Met hun gesloten karakter roepen ze in eerste instantie een vraag naar hun inhoud op, waarbij de rivier, weg of spoorlijn die ze overspannen wordt gevangen in het kader wat ze vormen met hun stenen steunpunten. Vervolgens geven ze hun gebruiker bij binnenkomst een zeldzame ervaring, een ontkoppeling. Aanvankelijk zal de brug aanvoelen als een tunnel, een lange donkere koker met een lichtpunt aan het eind. Vervolgens zal langzaam het spel van de constructie duidelijk worden, waarbij eventuele openingen in de huid snellen 'sneak peaks' van het landschap geven. Uiteindelijk wordt het punt van licht weer een landschap. Aan het einde van de brug vormen de wanden en het dak nu een poort naar buiten, een tweede kader dat nu slechts een klein fragment weer geeft van een ruimte op grote schaal.

Een landschap is per definitie beïnvloed en waargenomen door de mens. Door de covered bridges te beschouwen als een moment in route, een plek op een lijn, ontstaat er een architectonisch object dat het landschap maakt: het is een concreet object dat de waarneming van de natuur dusdanig beïnvloedt dat het onmiskenbaar een specifiek Noord-Amerikaans landschap wordt.

Wanneer we in een ontwerpogave een moment van escape ontdekken, of het nu een lijn, ketting, plek of iets kleiner is, kunnen we leren van de covered bridges dat het goed is om hier zorgvuldig mee om te gaan. In het geval van de bruggen gaat om een niet van tevoren bedacht effect, is het goed te realiseren dat juist een eenvoudig gebaar een escape een doel kan geven. Het zorgt ervoor dat de vlucht minder leeg is, dat het gevaar van het vroegtijdig afbuigen van een escape minder wordt. Het is de parel die op zichzelf al mooi is, maar pas echt goed tot zijn recht komt aan een ketting op een mooie plek.

Noten

- 1 The Bridges of Madison County, (Warner Bros, 2001), Regisseur: Clint Eastwood. Naar: Waller RJ, The Bridges of Madison County, (Mandarin, Londen 1992.)
- 2 Meerdere bronnen, bijvoorbeeld: Sloane E, America Barns an Covered Bridges, (Dover publications inc. , Mineola 1954/2002), pgn. 88.
- 3 De eerste getekende houten vakwerkconstructie staat op naam van Andrea Palladio in zijn vier boeken over architectuur (Quattro Libri dell' Architettura, 1570). Hij tekende daarin 4 versies van een houten vakwerkconstructie; algemeen wordt aangenomen dat de Engelse vertaling van deze boeken de basis vormt van de indrukwekkende ontwikkeling van de houten vakwerkbrug in de VS.
- 4 De verklaring van de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten werd op 4 juli 1774 aanvaard. Andere belangrijke gebeurtenissen in de tijd van de Covered bridges waren de opkomst van de stoomtrein (vanaf 1823, zeer grootschalige expansie vanaf ongeveer 1840) en de Amerikaanse burgeroorlog tussen 1861 en 1865.
- 5 Timothy Palmer besluit hiertoe op voorstel van de directeur van de plaatselijke brugontwikkelingsfirma, Judge Richard Peters. Deze was zeer bezorgd over de duurzaamheid van de nieuwe brug.
- 6 Conservatieve schattingen gaan uit van meer dan 2000, maar de meeste bronnen gaan uit van 10 000 of zelfs meer.
- 7 Hoewel ijzer en gietijzer al veel langer bestonden, werd deze aanvankelijk nog nauwelijks geproduceerd in de V.S. Vandaar dat de bruggen niet naar Engels ontwerp van staal waren, maar van hout, dat in tegenstelling tot Europa, in zeer grote hoeveelheden aanwezig was.
- 8 Vertaalt uit : Wallis De Vries G, e.a., 'The Finnisch Mökki an the Japanese Chashitsu: Vernacular Architecture in the urban landscape', (nog niet gepubliceerd, 2009.)

- Bijbehorende noot: In architecture, the term is relatively young. In 1964 Bernard Rudofsky in *Architecture without architects* suggested 'vernacular' for 'spontaneous architecture' for which he still maintained that there was hardly a name. The fact that his book accompanied an exhibition in the Museum of Modern Art in New York supported by modernists like Walter Gropius and Kenzo Tange, suggests that the discourse on vernacular stimulated a revision of modernity. It was not intended in a post-modern or historicist way, and was quite undetermined in its outcome. For example, where Rudofsky describes traditional pile dwellings, he adds: 'Pile dwellings held a special fascination for the founding fathers of modern architecture who adopted them as architecture à pilotis.' (p.110). xxx Amos Rapoport, *House Form and Culture*, (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969).
- 9 Rappoport A, *House Form and Culture*, (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1969) pgn. 7.
- 10 In 'Learning form las vegas' (1972) hebben Venturi en Brown het over Industriële vernacular. Deze term lijkt van toepassing op de covered bridges, maar industrieel vernacular gebruikt industriële materialen en technieken voor het bouwen van andere doeleinden, zoals wonen. Denk hierbij aan het kaselementen huis van Charles & Ray Eames. De term is dus niet van toepassing op de covered bridges.
- 11 Caravan J, *American Covered Bridges*, (New line books, Singapore, 2006), pgn. 71.
- 12 Dit lijkt vanuit een tegenwoordig perspectief misschien vreemd, maar in de 19e eeuw waren er een groot aantal rondreizende circussen. Los van de vraag of een olifant überhaupt door een covered bridge paste, konden de houten constructies het gewicht van de beesten niet aan.
- 13 '10 great places to cross that covered bridge', http://www.usatoday.com/travel/destinations/10great/2004-09-09-covered-bridges_x.htm, (bezocht op 19-04-2009).
- 14 Meerdere sites, bijvoorbeeld: <http://www.coveredbridgesite.com/>, (bezocht op 19-04-2009).
- 15 'Altery' - Wallis De Vries G, *Altery and Escape*, (Eindhoven, 2008). Pgn 1.
- 16 'ligne de fuite'- Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Mille Plateaux. Capitalisme et Schizophrénie*. (Les éditions de Minuit: Paris, 1980).
- 17 Heidegger M, *Bauen Wohnen Denken* (1951), vertaling Geert Hovingh, Pgn. 11.
- 18 Dit doet denken aan een landelijke variant van de Diabolische snelweg, zoals beschreven door Wim Nijenhuis is zijn 'De Diabolische snelweg' (uitgeverij 010, rotterdam 20007).

Bronnen, boeken:

- Allen R S (1970) *Covered Bridges of the Middle West*. Brattleboro: The Stephen Greene Press.
- Allen R S (1957/2004) *Covered Bridges of the Northeast*. Mineola: Dover publications inc.
- Caravan J (2006) *American Covered Bridges*. Singapore: New line books.
- Frampton K (1995) *Studies in Tectonic Culture*. Londen: MIT Press.
- Heidegger M (1951) *Bauen Wohnen Denken*. Darmstädter Gespräch II, Nederlandse vertaling Geert Hovingh (1986):Oase.
- McKee B J (1997) *Historic American covered bridges*. New York: Oxford University Press.
- Lane O F (1972) *World guide to covered bridges*. South Peabody: The national Society for the preservation of Covered Bridges Inc.
- Sloane E (1954/2002) *America Barns an Covered Bridges*. Mineola: Dover publications inc.

Bronnen, artikelen:

- Wallis De Vries G e.a., (2009) "The Finnisch Mökki an the Japanese Chashitsu: Vernacular Architecture in the urban landscape"
- Wallis De Vries G, (2008) "Altery & Escape the cultural imaginary of the urban landscape".
- (Public Works, 2003) "The story behind two award winning covered bridges" Vol. 134, Nr. 7, Pgn. 24-29.
- (Public Works, 2002) "Focus bridges covered

timbered bridge sets record", Vol. 133, Nr. 7,
Pgn. 26-29.

Loudermilk B, (School Arts, 2004) "Covered Bridges
The pride of Park County", Vol. 104, Nr 4,
Pgn. 40-42.

Internetbronnen:

http://www.usatoday.com/travel/destinations/10great/2004-09-09-covered-bridges_x.htm, url bezocht op 19-04-2009.
<http://www.coveredbridgesite.com/>, (bezocht op 19-04-2009). url bezocht op 03-03-3009.
<http://bridges.nblighthouses.com/>, url bezocht op 03-03-3009.
<http://answers.google.com/answers/threadview/id/549878.html>, url bezocht op 03-03-3009.
<http://william-king.www.drexel.edu/top/bridge/CBFAQ.HTML>, url bezocht op 03-03-3009.

Bronnen Afbeeldingen:

Afb. 01: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, pgn. 18.
Afb. 02: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, pgn. 10.
Afb. 03: Sloane E, America Barns an Covered
Bridges, (Dover publications inc., Mineola
1954/2002), pgn. 82, (Bewerkt).
Afb. 03: Allen R S, Covered Bridges of the Nor-
theast, (Dover publications inc., Mineola
1957/2004), pgn. 9 (Bewerkt).
Afb. 04: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, pgn. 26.
Afb. 06: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, pgn. 20.
Afb. 07: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, pgn. 70.
Afb. 08: <http://answers.google.com/answers/threadview/id/549878.html>, url bezocht op
03-03-3009.
Afb. 09: <http://maps.google.com>, afbeelding
bewerkt.
Afb. 10: <http://maps.google.com>, afbeelding
bewerkt.
Afb. 11: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, Pgn. 62.
Afb. 12: Caravan J (2006) American Covered Bridges.
Singapore: New line books, Pgn. 132.

Duitse Spa-resorts

Kurpark, Wiesbaden

Dit essay behandelt de opvatting van de natuur vanuit het perspectief van escapisme. In plaats van een gedwongen vlucht of een recreatieve ontsnapping uit dagelijkse beslommeringen kan de escape ook gezien worden als een verlangen naar existentiële binding. Escape gezien vanuit deze optiek biedt mogelijkheden om de behoeftes in een geürbaniseerde wereld beter te begrijpen en vorm te geven.

Het fenomeen Duits "Heilbad-Kurort" is diep ingebed in de Duitse cultuur. Wiesbaden en Bad Bertrich, beide één van de 330 spa-resorts in Duitsland, vertellen een verhaal van parken en contact met de natuur, een gemoedelijke organisatie van het kuuroord en de mythische connectie met de geneeskrachtige bronnen. Ze bevatten architectuur die enerzijds de waarde van de plek symboliseert met classicistische elementen en anderzijds een machine vormt die een vloeiende binnen/buiten verbinding bewerkstelligd.

Deze kuuroorden worden vaak begrepen vanuit "Erholung" (herstel), een begrip met mythische proporties in de Duitse cultuur. Genezing en ontspanning gaan echter hand in hand, niet alleen de laatste jaren. Dit doet vermoeden dat het om iets anders gaat dan herstel. Dit artikel betoogt de relatie tussen Duitse spa-resorts en, in tegenstelling tot herstel, het verlangen naar een existentiële binding via de natuur.

Werken aan Herstel

Duitsland kent meer dan 330 erkende kuuroorden, dorpen of streken met bewezen geneeskrachtige eigenschappen, die Bad voor hun naam mogen voegen. Een eeuwenoud typisch Duits fenomeen dat jaarlijks bijna twintig miljoen mensen trekt¹. Om de paar jaar trekken onze burens zich een week tot drie weken lang terug in een dergelijk kuuroord. Deze ontsnapping aan de dagelijkse structuur naar opnieuw een verbinding met de natuur is een vorm van escapisme, een inherent verschijnsel aan de stedelijke cultuur. Onderwerp van het seminar waar dit essay deel van uitmaakt, is de tektoniek van de escape: hoe wordt deze ruimtelijk gelaagd en gekaderd? De schaal heeft bijvoorbeeld een bepalende invloed op het karakter van het kuuroord.

“Sobald ein Kurort die Einwohnerzahl einer Mittelstadt erreicht und überschritten hat, vermischt sich der Kurortcharakter (...) den Kurort [darf sich] nicht über 5000 Einwohner oder über 10000 Kurgäste im Jahr heranwachsen zu lassen, damit er auch weiterhin seinen Kurortcharakter behält und eine Oase der Ruhe bleibt.”

(Voigt-Gütersloh, 1963)²

Naar aanleiding van dit citaat over het karakter van een escape, specifiek van het Duitse kuuroord, onderzoekt dit artikel hoe de Duitse kuurcultuur is ontstaan, wat haar hedendaagse drijfveren zijn en hoe zo'n "kuuroordkarakter" eruitziet.

In relatie met de andere essays aangaande dit onderwerp levert deze case begrip op van een diep gewortelde escapecultuur die teruggaat naar de oude Grieken. Een escape waarin het mythisch concept van herstel bij geneeskrachtige bronnen een belangrijk motief is. Naast de min of meer gedwongen of recreatieve escapes uit het seminar, belicht dit artikel de escape van de persoonlijke ontwikkeling waarin men zich tijdelijk onttrekt aan de maatschappij om te werken aan het herstel van het

eigen evenwicht.

Dit artikel onderzoekt vanuit dat perspectief twee voorbeelden in de Duitse kuuroordcultuur, namelijk Bad Bertrich en Wiesbaden. Bad Bertrich is een klein kuuroord in het westen van Duitsland. Het ligt in het Ussbachdal, verscholen tussen de bossen. Het telt slechts 1100 inwoners en herbergt qua logies 1600 bedden. Wiesbaden ligt 100 kilometer verderop aan de voet van het Taunusgebergte. Deze stad kent ruim 275000 inwoners en heeft 6200 bedden.

Is het kuuroordkarakter afhankelijk van de grootte van het kuuroord? Heeft de landschappelijke ligging van het kuuroord invloed op het kuurkarakter? Hoe zijn de kuuroorden opgebouwd, gelaagd en ingekaderd? Hoe kan het dat de verschuiving in cultuurgeest weinig van invloed is op het karakter? Zou het om wat anders gaan dan alleen lichamelijk herstel en medische zorg? En wat zegt dit over de hedendaagse opvattingen over escapisme? Met een vlucht door het verleden en een kijk in het heden proberen we deze vragen te beantwoorden.

Van God naar de Natuur

Seminar Urban Tectonics TU/e april 2009

1. Der Beherbergungsstatistik des Statistischen Bundesamtes (2009) Bäderstatistik. Bonn: AS.

2. Voigt-Gütersloh (1963) "Die geographischen Grundlagen eines Kurortes", Tourism Review: vol. 18, nr 1, pp 5-16.

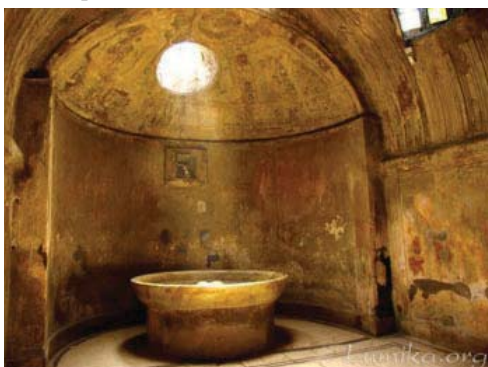
3. Vogt H, Amelung W (1952) Einführung in die Balneologie und medizinische Klimatologie (Bäder- und Klimaheilkunde). Berlin: Springer.

Rechts: Hippokrates van Kos

De achterliggende gedachte van spa-resorts berust vanuit medisch perspectief op hydrotherapie. In de balneologie (leer van geneeskrachtige baden, die tracht de toepassing van water en modder samen met bad-, drink- en inademingkuren, en kompressen met modder en slib te begrijpen³⁾ heeft deze therapeutische grondslag van minerale bronnen een tegengestelde opvatting als die van de goddelijke genezing. In de Europese geschiedenis lopen deze twee verschillende opvattingen als een rode draad door de cultuur. Beide gaan echter uit van een genezing die mogelijk is op een afgezonderde plaats in de buurt van een geneeskrachtige bron. Door de historie van het badwezen te bekijken, trachten we te begrijpen wat nu de werkelijke motivatie is waarop spa-resorts gebaseerd zijn.

Hippokrates van Kos (460-377 v. C.) staat aan de basis van de moderne hydrotherapie waarin hij natuurlijke oorzaken ziet voor ziekten in plaats van goddelijke. Architectonisch wordt dit echter door de Romeinen uitgewerkt, zoals prachtig beschreven door Nielsen in *Thermae et Balnea*⁴.

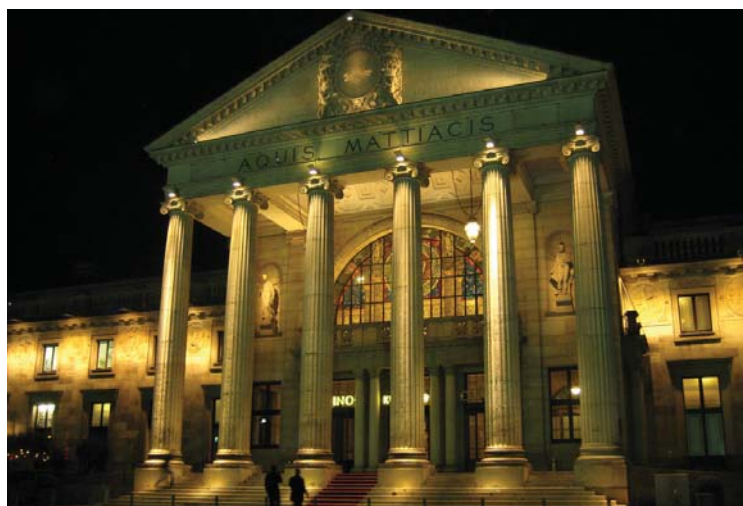
Na de val van het Romeinse Imperium gaat deze badcultuur echter volledig verloren. Men valt terug op barbaarse badgebruiken van Slavische en Germaanse religies. Deze worden in de Vroege Middeleeuwen in toenemende mate verchristelijkt, genezing door verering en gebed wordt belangrijker gevonden dan het medicinale baden zelf. Openbare badhuizen nemen pas rond de 13^e en de 15^e eeuw weer in

betekenis toe en worden dan als gezondheidskuur beschouwd, hoewel de inrichtingen er nog niets mee van doen hebben. Het is opnieuw toegankelijk voor iedereen en wordt gezien als een geschenk van God, ook al komt zedeloosheid ruimschoots voor. Bijgeloof of niet, men ziet volgens Glaus⁵ de door God gegeven geneeskrachtige bronnen toch als ontspanningsplaats, waar men tot een reinigend herstel komt van het rumoerige leven in de overvolle middeleeuwse steden.

Tot de 17^e eeuw zijn de badhuizen nog steeds bolwerken van middeleeuws bijgeloof en zedeloosheid, maar vanaf de renaissance worden ze steeds luxueuzer en is er een heropleving van de antieke hydrotherapeutische traditie. De 30-jarige oorlog (1618-1648) en de consequenties van onhygiënische badgebruiken brengen deze omslag teweeg: de hieruit volgende armoede en strenge badregels leiden tot een exclusivistische badcultuur voor de aristocratie.⁶

In het daaropvolgende tijdperk ontstaat de Duitse "*Bäderarchitektur*" gericht op leisure in Palladiaanse stijl, geleid door de 18^e eeuwse aristocratie. De Palladiaanse stijl grijpt terug op de Griekse en Romeinse oudheid en kenmerkt zich door eenvoud en harmonie. Deze architectuur is formeel en

4. Nielsen I (1990) *Thermae et balnea : the architecture and cultural history of Roman public baths*. Aarhus : Aarhus University Press.

5. Glaus O (1975) *Planen und bauen moderner heilbaeder*. Zürich: Karl Krämer Verlag.

6. Looman J, Pillen H (1989) "De ontwikkeling van het badwezen", *Integraal*: nr 4, pp 7-24.

Links: Romeins overblijfsel van een rijke badcultuur

Onder: Kurhaus Wiesbaden

drukt de rijkdom en macht van een hogere klasse uit. De culturele betekenis van herstel en ontspanning in een natuurlijk landschap wordt in deze tijd sterk verbijzonderd in de architectuur en symmetrische parklandschappen. In de 19^e eeuw nemen steeds meer ondernemers uit de rijkere burgerij kuuroorden over. Het bad zelf verschuift weer naar het centrum van de aandacht in eclectische stijlen met Byzantijnse, Moorse, Venetiaanse, Egyptische, Babylonische, Gotische en Normandische invloeden. De uitbreidingen bevatten ook hotels, casino's en theaters en het wordt een ontmoetingsplek voor de elite⁷. De tijdsbesteding na de kuur bestaat dan voornamelijk uit een plezier- of wandeltochtje waarna 's avonds dans en intrige volgt. De gerichtheid op ontspanning rondom het begrip van herstel van dagelijkse stress in een natuurlijke omgeving met natuurlijke geneeskrachtige bronnen doet vermoeden dat de behoefte naar verbinding met de natuur in dit tijdperk een hoge vlucht neemt.

Na de Eerste Wereldoorlog vormen zich in de Weimarrepubliek twee ideeën over het kuuroord die tot vandaag toe nog steeds in Duitsland gelden. Ten eerste die van democratisering van de toegang tot het kuuroord. Mensen van alle klassen hebben vanuit sociaal-economisch oogpunt recht op het gebruik van geneeskrachtige bronnen en de kuuroorden via een staatsvergoeding.⁸ Ten tweede vormt zich een sterke behoefte naar een wetenschappelijk gefundeerde balneologie. Dit vakgebied wordt een specialisatie in de geneeskunde, waarin gepleit wordt voor fundamenteel onderzoek naar het badwezen, categorisering van kuuroorden, uniforme wettelijke voorschriften,

gecoördineerde reclame en een uitwerking van statistisch onderzoek. Kortom, er is behoefte naar democratisering van het kuuroord waarin resultaten helder en zichtbaar zijn.

Tijdens het roerige Duitse interbellum overleeft de bedrijfstak echter met moeite en laat slecht onderhouden gebouwen uit een aristocratische tijd achter. Moderne eisen van licht, lucht, zon, verbinding met de natuur en func-

tionele organisatie kent de classicistische stijl niet. De gebouwen bestaan uit grote, representatieve, donkere en gesloten hallen en gangen die leiden naar nauwelijks belichte en slecht beluchte hallen en badcabines. De moderne mens wil echter gezond zijn in vrijheid en natuur, beweging en sport in een democratisch gezelschap. De hedendaagse kuurgast verlangt volgens Otto Glaus naar een architectuur met open, verglaasde ruimtes en gangen met zicht op de natuur en met behandelruimtes aan atriumtuinen.

Kortom, we zien een ontwikkeling

7. Anderton F (1988) "Story of the spa", Architectural Review: vol. 184, nr 1099, pp 51-63.

8. Tubergen A van (2002) "Spa and exercise treatment in ankylosing spondylitis: fact or fancy?", Best practice & Research Clinical Rheumatology: vol. 16, nr 4, pp 653-666.

Rechts: Mannenbad Volksbad München

Onder: Verbinding met buiten in het thermaalbad van Bad Bertrich

naar *kuurparken* in de 18^e eeuw. Ontspanning wordt een belangrijke kwestie in de Duitse aristocratie, in plaats van genezing staat de vlucht uit het dagelijkse leven naar een gemoedelijker oord centraal. Het oord is zelfs zo belangrijk dat het stevig benadrukt wordt in een formele, monumentale architectuur. In de eeuwen daarvoor wordt de existentiële verbinding met waar de mens vandaan komt, gevonden in de relatie met God. Men zoekt eerder ontsnapping uit de ellende van de armoede naar een reinigende omgeving dan naar de natuur die men toch vooral als gevaarlijk ziet. De Vooruitgang begin twintigste eeuw eist niet alleen opnieuw toegankelijkheid voor iedereen tot deze ontspanningsoorden, maar ook een professionalisering en aanpassing aan de Moderne Tijd en verlangens: gezond zijn zou je kunnen interpreteren als dicht bij de natuur willen staan. Voor iemand die verlangt naar contact met de natuur, dient het gezond worden dus wetenschappelijk goed onderbouwd te worden.

De Natuur Blijft

Spa-resorts bieden herstel van biologische en psychische basisprocessen. Een kuuroordbehandeling legt het accent op het oefenen en het activeren hiervan. De arts gebruikt vooral natuurlijke geneeskrachtige middelen volgens een individueel behandelplan van drie à vier weken. Verandering van omgeving is daarbij belangrijk, zodat het psychologische effect van losmaking van het dagelijkse leven mogelijk is⁹. De kuurbehandeling staat bekend om zijn preventieve behandeling en rehabilitatie.

Stress heeft als gevolg een algehele ontregeling van het wezen. De algemene therapie behandelt volgens Glaus het menselijk organisme daarom als geheel in plaats van op een specifieke kwaal. Er wordt getracht alle onvolkomenheden uit de weg te ruimen door ordening van de dag, escape van alledaagse beslommingen, gemoedelijke sportactiviteiten, prikkeling van het gemoed door culturele activiteiten, het stimuleren van contact en ontwikkeling van levenszin door

Boven: Kurpark
Wiesbaden in 1907

de nieuwe omgeving. Speciale therapieën bestaan uit bijzondere kuuroord-, fysische en complementaire therapieën, zoals adem-, drink- en dieetkuren, balneo-, orthopedische en sporttherapieën, klinische behandelingen en psychotherapieën.

De betekenis van kuuroorden in de Duitse cultuur is tegenwoordig niet meer zo vanzelfsprekend als twintig jaar geleden. Een Amerikaans trendonderzoek naar kuuroorden ziet een ontwikkeling naar mainstream resorts, waarin gasten zich niet alleen beter willen gaan voelen, maar ook vinden dat de omgeving er goed uit moet zien¹⁰. Duitse onderzoeken bevestigen dit beeld. Hoewel in Duitsland het aantal kuuroordbezoekers sterk stijgt met 25%, daalt het aantal overnachtingen per gast met 6%¹¹. Ook het aantal Duitse recreanten dat een ontspanning- en wellnessvakantie prefereert stijgt tot 69%, terwijl het gezondheidstoerisme licht daalt naar 45%¹¹. Men zou kunnen concluderen dat de traditionele gezondheidskuur geassocieerd kan worden met 50-plussers, terwijl gezinnen, jongeren en jonge stelletjes toch meer neigen naar kortere thermenbezoeken waar gezondheid een minder belangrijke rol

9. Herodotus (484-406 v. C.) Griekenland.

10. International Spa Association (2004) "ISPA 2004 Consumer Trends Report. Variations & Trends on the consumer spa experience", experienceispa.com. url bezocht op 01-04-2009.

11. Opaschowski H, Freizeit-forschungsinstitut (2007) "Deutsche Tourismusanalyse", teletour.info/ta2007. url bezocht op 01-04-2009.

Links: geneeskrachtige bron Wiesbaden

12. The German National Tourist Board (2006) "Nationwide Domestic Marketing", germany-tourism.de. url bezocht op 01-04-2009.

13. Scholz B K, Deutscher Heilbäderverband e.V. (2007) "Gesund von Kopf bis Fuß", wellness-im-kurort.info, url bezocht op 01-04-2009.

14. Demin, Bureau voor Demografie en Innovatie (2005) "Moderne traditie", kureninduitsland.nl, url bezocht op 01-04-2009.

15. Organization for Economic Cooperation and Development (2007) "Zorguitgaven volgens System of Health Accounts als percentage van het bruto binnenlands product, 1990-2006", rvm.nl. url bezocht op 01-04-2009.

16. Federation Mondiale du Thermalisme et du Climatisme

speelt, maar ontspanning des te meer.

Het traditionele kuren in een spa-resort wordt gezien als iets voor oudere mensen op kosten van het ziekenfonds. Toch wordt gezondheidstoerisme en wellness als de toekomstige megamarkt gezien met een huidige omzet van dertig miljard euro per jaar en 350000 directe en indirecte werkgelegenheidsplekken. Dit alles onder het motto "Forget your cares and escape"¹². Een weekje kuren kan men (al) voor 600 euro "Gesund von Kopf bis Fuß"¹³. Het Duitse ziekenfonds waar 88% procent van de bevolking bij aangesloten is, vergoedt nog steeds een verblijf van maximaal drie weken om de vier jaar.

De conclusie dat een kuurcultuur in Duitsland kwijnende is, is een te snelle vaststelling. In Duitsland is kuren onderdeel van een nationale traditie van zorg en voorzorg¹⁴. Met zorguitgaven van 10,6% van hun BBP staan ze bovenaan in het lijstje van de EU-15¹⁵. De meeste kuuroorden floreren met hypermoderne voorzieningen achter eeuwenoude gevels. Geneeskrachtige bronnen spelen hierbij nog steeds een grote rol. Hoewel het accent meer op plezier en ontspannen ligt, vormt de

huidige medische kennis en het komen tot rust en evenwicht de basis van het huidige kuren.

Een andere conclusie, vanuit escapisme bekeken, lijkt een veel nuttigere voor dit seminar. Hoewel de cultuur verandert van gezondheidstoerisme naar ontspanningstoerisme, is dit in het licht van het verlangen naar eenheid met de natuur in een globaliserende wereld slechts een accentverschuiving. Gezondheidstoerisme komt voort uit democratisering daarvan in de vorige eeuw en gaat voort in de hedendaagse schoonheidsobsessie waarin oudworden een taboe is.

Wiesbaden en Bad Bertrich

Het kuuroordkarakter bestaat volgens de FEMTEC¹⁶ uit een gemoedelijk recreatielandchap, een goede infrastructuur, een vriendelijke atmosfeer en gemoedelijk karakter passend bij de grote van het kuuroord, voetgangersgebieden rondom, goede sanitaire voorzieningen, minstens één ter plaatse wonende kuuroordrelevante arts, een hygiënisch onderkomen, professionele verpleging en als laatste dienen de geneeskrachtige aanspraken bewezen te zijn. Voigt-Gütersloh stelt daarnaast in de inleiding van dit artikel dat ook de grootte van invloed is op het karakter van een kuuroord.

Bad Bertrich en Wiesbaden zijn twee kuuroorden van verschillende grootte en liggen in een ander landschap. De vraag die naar aanleiding van het citaat van Voigt-Gütersloh gesteld kan worden is: heeft het verschil in grootte en het verschil in ligging invloed op het kuurkarakter van het kuuroord? Is het kuuroordkarakter van Bad Bertrich "beter" dan dat van Wiesbaden? De kuuroorden hebben beide hetzelfde doel, althans dat wordt er beweerd, het reinigen van geest en lichaam. Maar is dit wel het doel van het kuuroord? Of is men opzoek naar iets anders?

De landschappelijke context

De topografische ligging van een kuuroord in het landschap is veelzijdig. Een kuuroord kan bijvoorbeeld aan zee of aan een meer liggen. Het kan tussen de bergen liggen,

aan een rivier, in het bos of midden in de sneeuw. Maar in welk landschap ze ook liggen een ding hebben ze gemeen: ze bezitten allemaal één of meerdere geneeskrachtige bronnen.

Moderne spa-resorts moeten volgens Otto Glaus voldoen aan een aantal grondconcepten: de geneeskrachtige werking en dus de bronnen dienen beschermd te worden, een centralistische opzet is onvermijdelijk vanwege het feit dat de afstand tussen het kuurcentrum en de woon- en recreatiezones zo kort mogelijk dient te zijn, deze zones hebben een onderling sterke relatie, de centralistische organisatie dient de menselijke maat en een *“frohmütig stimmende”* stedelijke eenheid niet te overheersen en als laatste is *“het opwekken van levensvreugde en optimistische emoties”* een belangrijke kwaliteit in het ruimtelijk ontwerp.

Het kuuroord Bad Bertrich ligt in de bossen van het Ussbachdal. Het heeft het kleinschalige karakter van een bergdorpje. De ongerepte natuur is duidelijk aanwezig en de beboste bergwanden, de schone lucht en de aanwezigheid van de bronnen met hun geneeskrachtige water, zorgen voor een passende gemoedelijke kuuratmosfeer. Bad Bertrich is geheel rond haar bronnen gebouwd en heeft een duidelijke functiescheiding. De streek heeft twee dorpen: Bad Bertrich en Bad Bertrich Kennfus. In Bad Bertrich wordt gekuurd en boven op de berg, in Bad Bertrich Kennfus, wordt gewoond. De slingerende wegen passen perfect in het bergachtige karakter van de omgeving. Het kuuroord ligt afgelegen, ver weg van de bewoonde wereld. Mensen zoeken hun vlucht naar een andere wereld. Een wereld waarin rust, ontspanning en het contact met de natuur centraal staan onder het mythische besef van de aanwezigheid van geneeskrachtige bronnen. Er is weinig afleiding en alles staat in het teken van gezondheid, rust en ontspanning. Niets of niemand herinnert men aan het leven van alle dag. Het kuuroord wordt helemaal opgenomen door de natuur en de wegen en bebouwing zijn verweven met het omliggende landschap.

Ongeveer honderd kilometer ten oosten

van Bad Bertrich ligt het kuuroord Wiesbaden. Het is een grote stad die op een vlakte tussen de Rijn en het Taunusgebergte ligt. De 26 bronnen vormen het middelpunt van de stad¹⁷. Rondom dat punt is de rest van de stad gegroeid. In het noorden en noordoosten van de stad bevinden zich de zogenaamde kuurwijken. Deze strekken zich kilometers uit en reiken tot aan de voet van het in het noorden gelegen Taunusgebergte. Anders dan in Bad Bertrich is er geen duidelijke functiescheiding. Het kuuroord en de stad vloeien langzaam in elkaar over. De opzet van de kuurwijken is van een andere aard dan de opzet van de andere wijken in de stad. Ze hebben een ruime en organisch opgezet en een kunstmatig aangelegd kuurpark vormt de rode draad door het kuuroord, waarlangs de verschillende accommodatiemogelijkheden liggen voor de kuurgasten. Ook in dit kuuroord wordt er door het veelvuldig toepassen van verschillende elementen voortdurend verwezen naar de natuur. Naast dat Wiesbaden een kuuroord is, is Wiesbaden eigenlijk meer dan dat. Het is een plek waar naast kuren ook gewoond, gewerkt en geleefd wordt. Vanuit het kuuroord hoeft men maar een paar meter lopen en men staat weer met beide benen in het dagelijks leven.

Boven: luchtfoto Bad Bertrich

17. Summerson J (1986) *The classical language of architecture*. Massachusetts: The MIT Press.

Boven: luchtfoto
Wiesbaden

Rechts: Kurhaus
Wiesbaden

Een totaal andere omgeving dan Bad Bertrich, dat kilometers verwijderd is van alle dagelijks beslommeringen. Wiesbaden heeft een grover en statiger karakter dan Bad Bertrich, die vooral haar tektoniek vind in haar idyllische karakter. Er zou zelf voorzichtig gezegd kunnen worden dat Wiesbaden een vergroting is van Bad Bertrich.

Met de auto, de trein of het vliegtuig?

Naast de landschappelijke laag is ook de infrastructurale laag een belangrijk element van een kuuroord. Het is gewenst dat een kuuroord makkelijk te bereiken is per auto, trein of vliegtuig. Maar deze elementen mogen de rust en de luchtkwaliteit niet te veel beïnvloeden¹⁸.

De rustige rondweg om Bad Bertrich, het treinstation een stukje verderop en het vliegveld op 30 kilometer afstand zorgen ervoor dat het kuuroord makkelijk bereikbaar is. Maar doordat geen van deze infrastructurale elementen direct door of naast het kuuroord lopen en de aanwezigheid van een drukke autoweg ontbreekt, is Bad Bertrich schoon en stil. Doordat het kuuroord ver van de grote stad ligt verloopt

de overgang van het drukke dagelijks leven naar de stille natuur langzaam. Stapje voor stapje neemt men afscheid van alle dagelijkse luxe dingen en langzaam wordt men meer en meer door de natuur opgenomen. In het kuuroord zelf worden auto's geweerd. Deze worden net na de ingang van het kuuroord geparkeerd en te voet betreedt men het oord. Het kuuroord zelf bestaat maar uit een paar straten, waarlangs de kuurcomplexen, hotels, restaurants en cafés liggen¹⁹.

De situatie in Wiesbaden is anders. Doordat het kuuroord deel uit maakt van een grote drukke stad, liggen er op veel kortere afstand van het kuuroord veel en vaak drukke (auto)wegen. Ook het vliegveld ligt op nog geen zeven kilometer afstand. Dit zorgt naast luchtvervuiling ook voor geluidsoverlast. Ook de nabijheid van de industrie bevordert niet de kwaliteit van de lucht. In de oude binnenstad zijn de straten rondom de bronnen geheel ingericht voor voetgangers. De kuurwijken zijn geheel met de auto te bereiken en ook in de wijken zelf mag de auto gewoon gebruikt worden.

Kurarchitektur

Zoals bij de geschiedenis al is aangehaald zijn veel kuurcomplexen gebouwd in Palladiaanse stijl, die later wordt opgevolgd door Jugendstil. Het Palladianisme is een stroming van het classicisme die wordt gekenmerkt door eenvoud en harmonie. In de 19^e eeuw wordt het kuren populair, maar is dan alleen voor de rijke klasse van de maatschappij.

18: Schmidt M (2009) *wiesbaden.de*, url bezocht op 01-04-2009.

19: Arvantis M, Thomas S, Touristik-Agentur Bad Bertrich GmbH (2009) *bad-bertrich.de*, url bezocht op 01-04-2009.

De gebouwen van toen zijn groot en representatief en stralen macht en rijkdom uit. Ze weerspiegelen precies de cultuur van toen.

Het classicisme kent haar roots in Griekenland en Rome. Een belangrijk klassiek element uit de tijd van de Grieken en de Romeinen is de zuil. De Dorische, de Ionische en de Korinthische zuil, welke zijn afgeleid van het menselijk lichaam, worden dan ook veelvuldig toegepast in classicistische badgebouwen. De zuilen en pilasters worden in een poëtisch ritme ten opzichte van elkaar geplaatst. Het geneeskrachtige water, waarmee de kuurbaden gevuld zijn, vertegenwoordigen een mythische waarde en een directe verwijzing naar de natuur. De kroonlijsten, de driehoekige frontons en de halve boog zijn belangrijke terugkomende elementen. Symmetrie en geometrie spelen een belangrijke rol. Classicistische gebouwen hebben vaak wat weg van Griekse of Romeinse tempels en vallen deels terug op het idee van de primitieve hut, die verwijst naar de eenvoud en de natuur. Classicistische ontwerpers kopiëren de gebouwen uit de oudheid niet letterlijk, maar kijken naar elementen die opnieuw gebruikt kunnen worden en gebruiken deze dan op een andere manier of in een andere combinatie¹⁷. Deze gebouwen hebben een onmiskenbare tektonische vorm. De hoge, vaak kleine ramen, zijn geplaatst in een vast ritme en zorgen ervoor dat de connectie tussen binnen en buiten minimaal is. Het baden gebeurde in die tijd in relatief donker en benauwde ruimtes.

Het Kurhaus in Wiesbaden is een mooi voorbeeld van deze classicistische bouwstijl. Alle bovenbeschreven kenmerkende elementen zijn terug te vinden in dit gebouw. In Bad Bertrich is deze classicistische stijl niet zo duidelijk in zo'n grootsheid als in Wiesbaden terug te vinden. De gebouwen zijn fijner en idyllische van aard en van veel kleinere schaal met veel subtielere verwijzing naar classicistische elementen.

De kuurcomplexen uit latere tijden zijn een stuk moderner. De opvatting over gezondheid verandert en men gaat andere eisen stellen

17. Summerson J (1986) *The classical language of architecture*. Massachusetts: The MIT Press.

aan de kuurcomplexen. Geometrie is nog altijd een belangrijk element en er wordt gestreefd naar een harmonie en rust. Licht en lucht zijn ontwerp elementen die, in tegenstelling tot het verleden, centraal staan. Men wil baden in een oase van openheid en vrijheid. Doordat men meer glas toepast, worden de gebouwen opener en komt er meer licht naar binnen. Binnen- en buitenruimten worden met elkaar verbonden,

Links: Moddertherapie

Boven: Bad Bertrich

Onder: Kuurcentrum Bad Bertrich

het contact met de (natuurlijke) omgeving wordt belangrijker. Het materialenpalet wordt uitgebreid en de verwijzing naar de natuur verder uitgewerkt. In de complexen zelf is het contact met de natuur dus een belangrijk en steeds terugkomend element.

In Bad Bertrich en in Wiesbaden zijn nieuwe kuurcomplexen terug te vinden. In Wiesbaden zijn de gebouwen duidelijk aanwezig in het landschap. In Bad Bertrich daarentegen vallen de (kuur)gebouwen weg tegen het natuurlijke landschap. Je zou kunnen zeggen dat in Wiesbaden de mens wordt overstemd door de gebouwen, terwijl in Bad Bertrich men wordt overstemd door de natuur.

Rechts: fontein met bronwater in Bad Bertrich

Onder: fontein Bad Bertrich

Kuren is meer

Een kuuroord bestaat uit meer faciliteiten dan het baden alleen. Naast de standaard kuurfaciliteiten kan men ook gebruikmaken

van speciale therapieën en nevenactiviteiten. Gasten verblijven in (chique) hotels, pensions en huizen. Nadat men een dag in het kuurcomplex heeft doorgebracht is met toe aan een ander soort ontspanning.

Deze nevenactiviteiten in de kuuroorden zijn volgens Glaus onder te verdelen in vier groepen; passieve ontspanning, actieve ontspanning, vrijetijdsbesteding en cultuur. Zo zijn er parken met promenades, ligweiden, zonnerrassen, spel en sportfaciliteiten, fitness- en wandelinrichtingen, gemeenschap-, club-, bibliotheek- en hobbyruimtes, cafés, bioscopen, casino's, theaters en concertzalen. De activiteiten die tot de cultuurgroep behoren zijn vooral in Wiesbaden prominent aanwezig. Wiesbaden heeft door zijn enorme grootte en de nabijheid van de stad een ongekende hoeveelheid van dit soort activiteiten te bieden. Daarnaast bezit Wiesbaden een groot casino en een theater. In Bad Bertrich ligt het accent meer op de passieve en actieve ontspanningsactiviteiten. Daarnaast zijn de faciliteiten kleinschaliger van opzet.

Voor de speciale therapieën zijn kuurgebouwen vereist voor de diagnostiek, therapieafdelingen, drink-, wandel- en zwemruimtes en open en gesloten rustruimtes. Tevens is het open terrein ingericht met trainingsvelden, therapeutische tuinen, ligweiden en parken voor de kuurbehandeling. Logies zijn dichtbij de kuurgebouwen, sanatoria en klinieken gesitueerd. De directie zit in de buurt

van de arts en werkplaatsen plus technische inrichtingen voor de afname en bewerking van geneeskrachtige waters en modders en personeelsruimtes zijn voor handen.

Uit de inrichting van het Duitse kuuroord kunnen we afleiden dat de aandacht sterk op het gehele gebeuren rondom het bad ligt. De eisen voor de algemene therapie hangen sterk samen met de nadruk van de kuurtherapie op herstel van het menselijk wezen als geheel. Deze aandacht krijgt in relatie met de ruimtelijke uitwerking vooral vorm in een natuurlijke inrichting, een open verbinding met de omgeving vanuit de gebouwde elementen en een overzichtelijke organisatie waarin zo de focus op het contact met de natuur ondersteund wordt. Doordat in beide kuuroorden steeds dezelfde elementen terugkomen, hangt er dezelfde sfeer: de nevenfaciliteiten liggen naast de echte kuurfaciliteiten en met de accommodaties in de buurt, ontstaat er een gevoel van

saamhorigheid en onbezorgdheid. Er ontstaat zowel in Wiesbaden als in Bad Bertrich een kuurkarakter wat iets weg heeft van een vakantie sfeer. Een plek, geheel anders dan waar men zich in het dagelijks leven in beweegt, in het groen en waar men zijn zorgen kan laten varen. Uit dit volgt de conclusie dat herstel door escape in de natuur verkregen wordt.

Escape en de natuur

Vanuit het perspectief van escapisme toont de historie van de bad- en kuurcultuur in Europa en Duitsland een continuering van het verlangen naar existentiële binding via de natuur. Tijdens de Verlichting breiden kuuroorden zich uit van badcomplexen naar kuurparken waarin de natuurlijke en gemoeidelijke omgeving centraal komt te staan. Het verlangen naar verbinding met de natuur neemt de plaats in van God. De huidige ontwikkelingen in wellnessland, waarbij er meer accent wordt gelegd op ontspanning, bevestigt het beeld dat ook escapisme nu vooral begrepen moet worden in de zin van het verlangen naar verbinding met de natuur in plaats van herstel of gezondheid. Een mythische betekenis aan de plek van de escape, bij spa-resorts in de vorm van geneeskrachtig bronwater in de buurt, is tevens een belangrijke drijver voor escapistische verlangens.

De ruimtelijke inrichting van zowel Wiesbaden als Bad Bertrich laten zien dat, ondanks grote tegenstellingen in landschapsinbedding en schaal, de kracht van beide spa-resorts ligt in het feit dat ze een vakantiegevoel oproepen. Deze wordt verkregen door hun aandacht voor een groene en ruimtelijke opzet, waardoor ze een sterke relatie hebben met de natuur. Ook de overzichtelijke infrastructuur en de bereikbaarheid van het kuuroord doet mensen het stressgevoel van alledag snel achter zich laten. Het thema van terug trekken in de natuur via het kuuroord wordt ten volle uitgebuit. Hiernaast moeten we natuurlijk niet vergeten dat deze afzondering ook een statusverhogend effect heeft, de gezondheidscultuur waarop het Duitse volk trots is. Dit doet echter

Boven: Kurpark Wiesbaden

Links: fontein met thermaal water (60 graden) in Wiesbaden

niets af aan het feit dat de motivatie voor deze escape wel degelijk vanuit een existentiële leegte wordt gevoed.

De classicistische kuurcomplexen uit de 17^e en 18^e eeuw hebben een representatief karakter en de verbinding met buiten is minimaal. Een symbolische verwijzing naar de betekenis van de natuur komt tot uitdrukking in klassieke elementen en de aanwezigheid van het geneeskrachtige water. De letterlijke verbinding met de natuur vindt men in die tijd vooral in de omliggende kuurparken die in die tijd volop aangelegd worden. In de moderne tijd komt de aandacht in de architectuur van Duitse spa-resorts steeds meer te liggen op een vloeiende overgang tussen binnen en buiten, open en moderne gebouwen in contact met de natuur. De kuurparken worden verder uitgebreid en de natuur wordt naar binnen gehaald, zodat waar men zich in het kuuroord ook bevindt, de natuur altijd tastbaar en voelbaar is.

Kortom, we kunnen stellen dat in de hedendaagse Duitse kuuroorden niet het herstel van gezondheid centraal staat, maar dat vooral de escape naar de natuur van belang is.

Bronvermelding

- 1 Der Beherbergungsstatistik des Statistischen Bundesamtes (2009) *Bäderstatistik*. Bonn: AS.
- 2 Voigt-Gütersloh (1963) "Die geographischen Grundlagen eines Kurortes", *Tourism Review*. vol. 18, nr 1, pp 5-16.
- 3 Vogt H, Amelung W (1952) *Einführung in die Balneologie und medizinische Klimatologie (Bäder- und Klimaheilkunde)*. Berlin: Springer.
- 4 Nielsen I (1990) *Thermae et balnea : the architecture and cultural history of Roman public baths*. Aarhus : Aarhus University Press.
- 5 Glaus O (1975) *Planen und bauen moderner Heilbäder*. Zürich: Karl Krämer Verlag.
- 6 Looman J, Pillen H (1989) "De ontwikkeling van het badwezen", *Integraal*. nr 4, pp 7-24.
- 7 Anderton F (1988) "Story of the spa", *Architectural Review*. vol. 184, nr 1099, pp 51-63.
- 8 Tubergen A van (2002) "Spa and exercise treatment in ankylosing spondylitis: fact or fancy?", *Best practice & Research Clinical Rheumatology*. vol. 16, nr 4, pp 653-666.
- 9 Herodotus (484-406 v. C.) Griekenland.
- 10 International Spa Association (2004) "ISPA 2004 Consumer Trends Report. Variations & Trends on the consumer spa experience", *experienceispa.com*. url bezocht op 01-04-2009.
- 11 Opaschowski H, Freizeit-forschungsinstitut (2007) "Deutsche Tourismusanalyse", *teletour.info/ta2007*. url bezocht op 01-04-2009.
- 12 The German National Tourist Board (2006) "Nationwide Domestic Marketing", *germany-tourism.de*. url bezocht op 01-04-2009.
- 13 Scholz B K, Deutscher Heilbäderverband e.V. (2007) "Gesund von Kopf bis Fuß", *wellness-im-kurort.info*. url bezocht op 01-04-2009.
- 14 Demin, Bureau voor Demografie en Innovatie (2005) "Moderne traditie", *kureninduitsland.nl*. url bezocht op 01-04-2009.
- 15 Organization for Economic Cooperation and Development (2007) "Zorguitgaven volgens System of Health Accounts als percentage van het bruto binnenlands product, 1990-2006", *rivm.nl*. url bezocht op 01-04-2009.
- 16 Federation Mondiale du Thermalisme et du Climatisme (1973)
- 17 Summerson J (1986) *The classical language of architecture*. Massachusetts: The MIT Press.
- 18 Schmidt M (2009) *wiesbaden.de*, url bezocht op 01-04-2009.
- 19 Arvantis M, Thomas S, Touristik-Agentur Bad Bertrich GmbH (2009) *bad-bertrich.de*. url bezocht op 01-04-2009.

Favelas in Rio

Favela, Rocinha, Rio de Janeiro (1982)

Favelas zijn altijd gezien als een probleem in plaats van een oplossing. Sinds het ontstaan ervan is altijd getracht om de groei en het ontstaan tegen te gaan. In dit essay wordt de problematiek van de favelas in kaart gebracht. Verschillende machten hebben de inwoners van de favelas in een positie van marginaliteit gedreven. Een negatief beeld van deze bevolkingsgroep zorgt voor een negatieve spiraal. Sociale tektoniek drukt deze invloed van machten uit. Onder sociale tektoniek versta ik de ruimtelijke, fysieke of stedelijke uitdrukking van de sociale structuur. Door de problematiek van de conjuntos, te vergelijken met de favelas, door middel van het begrip vernacular, zijn de verschillende relaties helder te onderscheiden. De oplossingen voor de problemen zullen gezocht moeten worden in de favelas en de relatie met de rest van de stad. Daarnaast zullen ontwikkeling en opheffing van de illegaliteit moeten zorgen voor het slechten van het beeld van marginaliteit.

Introductie

Op de internetpagina van architectenweb¹ werd het volgende gemeld: 'De bestuurders van Rio de Janeiro gaan muren bouwen rond sloppenwijken in de Braziliaanse miljoenenstad. De autoriteiten zeggen dat de maatregel is bedoeld om de ongecontroleerde groei van de wijken te voorkomen en om het milieu te beschermen.'

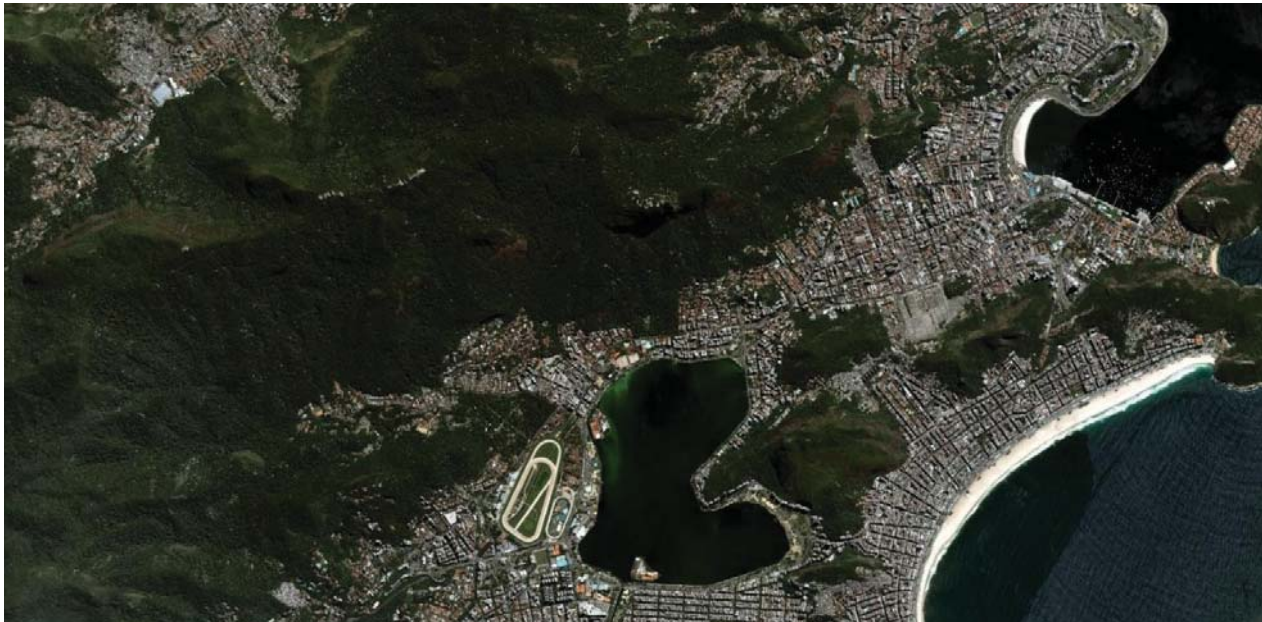
Favelas

Rio de Janeiro is gelegen aan de wijde baai, de Baía de Guanabara en wordt aan de andere kant begrensd door steile bergketens. Favelas, zoals Rocinha, zijn grote wijken, waar de woningen illegaal worden gebouwd. De favelas zijn hoofdzakelijk gelegen in de nabijheid van centra waar werk te vinden is. Er zijn twee oorzaken te onderscheiden voor het ontstaan van de eerste favelas in Rio. In de jaren twintig leefde de meerderheid van de arme bevolking in de steden in kleine vieze

etagewoningen in het stadscentrum. Deze werden op grote schaal gesloopt vanwege de uitbraak van de gele koorts en tuberculose. De overheid bouwde in plaats hiervan geen nieuwe woningen. Daarnaast zorgden tekorten op het platteland en de aantrekkingskracht van de industrie ervoor dat een grote stroom migranten op gang kwam¹¹.

Op het moment dat migranten in steden aankwamen was hun belangrijkste doel werk en woonruimte vinden. Familie en vrienden speelden hierbij een grote rol. Veel migranten gingen in eerste instantie bij iemand wonen die ze kenden. Vaak wisten deze kennissen de migranten ook aan een baantje te helpen. De woningen werden zelfstandig gebouwd in de voorsteden, maar zo dicht mogelijk in de buurt van werkgelegenheid zoals fabrieken of centra van tertiaire dienstverlening. Veel favelabewoners zijn niet per definitie arm, maar worden wel tot de lagere inkomensklasse gerekend. Er is een aantal dat door het hebben van meerdere banen of het hebben van extra scholing te ontsnappen aan de problemen van de favelas.

Rio de Janeiro en omgeving

Ze worden door onderzoekers betiteld als personen die dynamisch zijn en goede hoop hebben¹.

Conjuntos

De elite en de overheid beschouwden de favelas enkel als probleemgebieden. Er was veel criminaliteit en door het gebrek aan goede riolering braken hier vaak ziektes uit. Als oplossing werd bedacht dat de bewoners opnieuw gehuisvest moesten worden.

In Rio zorgden National Housing Bank, COHAB en Chisam² in 1964 ervoor dat na de militaire coup op grote schaal inwoners

Favelas in Rio / Ruben Merx

van de favelas opnieuw gehuisvest werden in een ander deel van de stad. De voormalige woningen werden vervolgens met de grond gelijk gemaakt. Het idee was dat op deze plekken luxeappartementen en hotels zouden verrijzen.

Conjuntos is de benaming voor de door Chisam opgezette wijken. Ze werden zeer zakelijk ingedeeld en op een strak grid geplaatst omdat men een nette en ordelijke stad wilde krijgen. De flats waren vaak zo'n vijf verdiepingen hoog, zeer monotoon van opzet en de densiteit was erg hoog. Appartementen varieerden van één tot drie slaapkamers. Water, elektriciteit, badkamers en rioolsystemen zijn grote vooruitgangen die werden geboekt in de conjuntos. Dit verbeterde de gezondheid van de inwoners en met name van de kinderen enorm. Ook waren de bewoners minder bang voor consequenties van de aardverschuivingen en brand.

Macht en de mythe van marginaliteit

Er zijn continu allerlei problemen met de favelas en geen enkele actie om dit op te lossen leidt tot op dit moment voor een grote kentering. De oorzaak van het probleem ligt

Favelawoningen in Rocinha, Rio de Janeiro

Conjuntos, Praia do Pinto (1973)

namelijk in alle machten die op een favela werken en misbruik maken van de positie van deze mensen. Kim Dovey³ legt uit dat het Engelse woord voor macht, power afkomstig is van het Latijnse "potere", "het in staat zijn om". Hierbij gaat het in eerste instantie om de power om iets tot een goed einde tot brengen. In sociale zin gaat over, de controle hebben over anderen. Macht kan zowel een positieve als negatieve betekenis hebben: macht als capaciteit om een beter gebouwde omgeving voor te stellen en te maken. Op een negatieve manier kan macht gebruikt worden om misbruik te maken van een bepaalde positie. Tot dit moment worden de bewoners in Rio als het ware groot gebracht met een marginaal beeld van de favelabewoners die continu in een negatieve spiraal wordt versterkt. Macht over anderen wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door het verlangen om de capaciteit van anderen te controleren om daarmee zelf meer macht te verkrijgen. Door de capaciteit om zelf te handelen in te dammen wordt de macht van de andere personen verkleind en wordt de macht van de andere partij vergroot. Met deze macht kan men bepaalde zaken bewerkstelligen.

Twee duidelijke machten zijn te onderscheiden die van invloed zijn op de favela, de macht van favelaleiders en de macht van de overheid en elite. De favelaleiders waren vaak betrokken bij de ontwikkeling en organisatie bij het illegaal bebouwen van land. Een eerste vorm van macht kan gezien worden in de vorm van verleiding die in eerste instantie wordt verkregen door de migranten te helpen. Groei in aanzien is hiervan het gevolg. Verdere ontwikkeling van de favela wordt ook door deze leiders georganiseerd. Door een langzame maar zeer continu-ontwikkeling krijgen de bewoners het idee dat de leiders voortdurend bezig zijn met het ontwikkelen en verbeteren van de favelas. Ze worden als het ware verleid,⁴ omdat het idee wordt geschetst dat alles wordt ontwikkeld en verbeterd. Relatief gezien blijkt deze ontwikkeling echter zeer traag te zijn. Toch verkrijgen de leiders door middel van

deze verleiding rijkdom, aanzien en zorgen ze ervoor dat de bewoners in bepaalde mate afhankelijk worden omdat ze het idee krijgen dat ze de leiders nodig hebben voor ontwikkeling en vooruitgang in de favelas.

Het aanzien wordt nog verder versterkt door manipulatie. Dit vergroot de controle door de andere partij in onwetendheid te laten verkeren. Het gebruik van macht wordt onzichtbaar voor deze personen en de mogelijkheid van weerstand verdwijnt daarmee. In de favela heerst een politiek en sociaal systeem die zeer veel lijkt op een democratisch systeem. Ervaringen en kennis van wat er in de omgeving gebeurd is in een dergelijk systeem sterk van belang om op deze omgeving te kunnen anticiperen. Het geschetste probleem is dat de favelaleiders naast de informatiestromen ook de contacten verzorgen met andere partijen buiten de favela. Daarmee kunnen ze selectief zijn en informatie beïnvloeden.

Een redelijke machtspositie wordt bovenal opgeëist vanwege 'coercion'¹¹, een bedreigende kracht die medewerking veilig stelt. Een groot leger van familie en vrienden staan achter de favelaleiders en kunnen ingeschakeld worden om druk uit te oefenen op de mensen. Impliciete sancties zorgen ervoor dat de mond van de bewoners wordt gesnoerd en dat elke vorm van weerstand verdwijnt. Verlies van macht van de favelabewoners zorgt voor een toename in macht van de favelaleiders. Criminaliteit van de favelaleiders en corrupte ambtenaren wordt in de hand gewerkt omdat niemand iets bekend zal maken vanwege aanzien van de leiders en de angst voor represailles.

De tweede macht die te onderscheiden valt is die van de overheid en elite. Ook in Latijns Amerika werd de stad voor de 20^e eeuw als een fort van hoogcultuur beschouwd. Het was de citadel van de elite en was enorm homogeen in klassensamenstelling^{III}. Vanaf de eerste 'invasie' van migranten van het platteland was het beleid van deze mensen om ze te behandelen als een vloek. Al het mogelijk moest gedaan worden om het ontstaan en groei van favelas te voorkomen. De voortdurende dreiging tot gedwongen verhuizing zorgt voor een grote onzekerheid bij de favelabewoners. Ze hebben geen enkel idee of ze hun woning kunnen behouden of dat er op korte termijn worden gemaakt voor het opnieuw huisvesten van bewoners. De overheid en de elite werken het ontstaan van favelas en de concentratie van werkloosheid zelf in de hand, terwijl ze deze juist wilden voorkomen. Onduidelijkheid of een gemis aan plannen, slechte regelgeving en corruptie zorgen namelijk juist voor een ongebreidelde groei en ontstaan van favelas. Daarbij steken ze nauwelijks energie in ontwikkelen en verbeteren van deze favelas door middel van plannen en het plaatsen van voorzieningen.

Deze paradox wordt door Perlman omschreven als de 'mythe van de marginaliteit'^{IV}. Marginaliteit kan omschreven worden als levend op de rand van de samenleving; niet bij de samenleving passend of horend. De overheid en elite beelden de favelabewoners af als marginaal. Dit stereotype beeld wordt door veel politici, studenten en middenklasse liberalen overgenomen en vastgehouden via bijvoorbeeld nieuwsberichten, zonder zich zelf een goed beeld te hebben kunnen vormen. De migranten zijn naar hun idee alleen en ontworteld. Daarbij zouden ze onvoorbereid, arm en lui zijn en niet in staat om zich volledig aan te passen aan het urbane leven. De vieze en ziekteverwekkende 'krottenwijk' zoals zij deze zien manifesteert alle symptomen van sociale disorganisatie. Dit beeld van marginaliteit zorgt ervoor dat de favelabewoners als het ware gebrandmerkt worden.

Door de machten wordt hun leven

sterk beïnvloed en de controle over hun eigen leven weggenomen. Een gevoel van woede en onmacht ontstaat. Ze hebben daarmee het gevoel buiten de samenleving te worden geplaatst. Deze marginaliteit veroorzaakt criminaliteit en drugsproblemen. Uiteindelijk resulteert dit in een spiraal van marginaliteit die zichzelf voortdurend versterkt.⁵

Sociale tektoniek

De machten die invloed hebben op de favela stellen allerlei kaders op. De gevolgen die deze machten samen met de mythe van marginaliteit hebben op de bewoners van de favelas zijn het beste uit te leggen aan de hand van het begrip sociale tektoniek, dat ik hier zelf introduceer.

Tektoniek^V kan opgevat worden een uitingsvorm van een gebouw. Dit geeft daarmee een bepaalde beleving en betekenis. Het is een middel om discussie te voeren over hoe het gebouw de constructie, detaillering en materialisering in het gebruik tot uiting komen. Sociale tektoniek is de ruimtelijke, fysieke of stedelijke uitdrukking van de sociale structuur.

Bijzonder is het te noemen dat de bewoners zich binnen alle kaders, die worden gesteld door de verschillende machten, zich toch weten te handhaven en een leefbare en goed functionerende samenleving weten op te bouwen. De favelabewoners ontwikkelden daartoe een sociaal vangnet. De overheid biedt deze bevolkingsgroep nauwelijks hulp in krappe en moeilijke tijden. Het vangnet^{VI} zorgt echter voor een door de gemeenschap gesponsorde, sociale veiligheid en collectieve sociale verzorging. Wanneer men moet werken staan de deuren bij de bureaus altijd open zodat de kinderen daar ondergebracht kunnen worden. In krappe tijden kan men bij de marktkoopman in de straat op krediet kopen. De gemeenschap als collectief geheel zorgt voor een sociaal en cultureel klimaat waar favelabewoner oplossingen kunnen vinden voor hun problemen.^{VII}

Dit is vervolgens ook zichtbaar in de structuur van de wijk. In het stedelijk landschap is de favela de uitkomst van opeen-

*Sociale tectoniek:
straten en pleinen in
Favela São Conrado,
Rio de Janeiro*

volgende beslissingen gebaseerd op wat de mensen daar nodig hebben. Looproutes en ontsluitingen zijn, alleen daar waar noodzakelijk, toegepast. Publieke ruimtes ontstaan en komen terug op plekken waar men dit nodig heeft. Stilzweigende afspraken zorgen ervoor dat men op een dergelijke plek geen andere bouwwerken neerzet. De relatief kleine en nauwe straten voldoen perfect aan de functie en het gebruik, die door de favelabewoners worden gesteld. Doordat altijd het gevaar van gedwongen verhuizing op de loer ligt, investeren de bewoners liever in verplaatsbare goederen zoals koelkasten en auto's. De invloed van de machten zorgt hier dus voor een belemmering van ontwikkeling in de kwaliteit van de woningen.

Wat betreft uitstraling blijven favelawoningen achter ten opzichte van andere woningen in de stad. Dit werkt de mythe van marginaliteit daarmee sterk in de hand.^{VI}

Het is belangrijk om een juist beeld te hebben van deze sociale tectoniek en dit op de juiste manier in te zetten. Dit wordt bevestigd bij de beschouwing van de vergelijking van de favela met de conjunto. Het begrip vernacular maakt het verband tussen gebouw en persoon zichtbaar. Het wordt geïntroduceerd om zodoende onderscheid te maken tussen architecturaal ontworpen en spontane gebouwen. Favelawoningen zijn te beschouwen als een vorm van primitief vernacular. Het kenmerk hiervan is dat ze niet ontworpen

zijn door architecten, maar dat de lokale bevolking deze woningen voor zichzelf en voor de gemeenschap bouwt. De kennis is geworteld in de gemeenschap. Hier komt dus geen professionele hulp aan te pas. De woningen zijn daarmee een sterke weerspiegeling van de cultuur van een gemeenschap.

Modern vernacular veronderstelt, aldus Rapoport^{viii}, een bepaalde mate van 'high style' architectuur. Modern vernacular vertegenwoordigt niet de gebouwen van, maar voor het volk, terwijl het nog steeds de relatie bevestigt tussen cultuur en vorm. Het is een uiting van mythes en dromen. De wijken opgezet door Chisam kunnen beschouwd worden als een vorm van modern vernacular. Ze worden industrieel geproduceerd door specialisten en beheerd door professionals.

Favelas in Rio / Ruben Merckx

De flats en dichtbebouwde laagbouw zijn te beschouwen als helder en functioneel opgezette flats die min of meer zijn afgekeken bij highstyle gebouwen. Normaal gesproken kan dit kwaliteit opleveren, maar door enkel en alleen de favelawijken te analyseren op socio-economische vlak blijkt dat gebouw en bewoner niet bij elkaar passen. Er werd bij de opzet van de wijken, woningen en keuze van locatie nauwelijks gekeken naar het culturele en mythische aspect. Favelabewoners werden enkel gehuisvest op basis van hun inkomen. De conjuntos waren daarmee gedoemd om te mislukken. In 'Jornal do Brasil'^{ix} wordt dit alles samengevat als 'tien jaar van groot mislukken'. Mensen konden niet meer zo gemakkelijk bij elkaar naar binnen lopen. Deuren waren letterlijk gesloten. Door de streng georganiseerde woningen en hoge huren voor winkels waren veel marktkooplieden gedwongen om hun werk te staken. Het sociale vangnet werd vernietigd omdat door de families, vrienden en kennissen werden verdeeld over de verschillende conjuntos in de stad, op basis van hun inkomen. Daarmee kwamen ze op grote afstand te wonen van de centra waar voor hen werk te vinden was en van elkaar. Hele netwerken van families, vrienden en kennissen werden zo weggevaagd. Al na een paar jaar waren de eens ordelijke hygiënische flats vervallen tot smerige, onleefbare getto's waar alles kapot was, omdat de woningen niet corresponderden met de cultuur van de favelabewoners.

Tevens liet de nieuwe locatie van de conjuntos zien dat de relatie van de favela met het stadscentrum sterk was. In het onderzoek van Rush^x kwam naar voren dat in de favelas voor 79% van de bewoners de reistijden minder dan een half uur waren. Na verhuizing bedroeg dit voor 65% meer dan een uur. De lange reistijden en de hoge kosten die daarmee gepaard gingen (vaak zo'n 25% van het totale gezinsloon) waren de oorzaak dat na verloop van tijd veel bewoners dit niet meer konden opbrengen en werkloos werden. In de voormalige favelas werkten zo'n 46%, terwijl dit in de conjuntos terug liep naar zo'n 26%.

Sociale tectoniek: Het straatbeeld in een favela.

Escape

Escape gaat over het ontsnappen van iets en het vluchten naar iets. In de favelas zijn verschillende momenten van escape waar te nemen. De eerste is een gedwongen escape. De trek van migranten naar de stad, op zoek naar een beter leven kan gezien worden als een gedwongen escape. Economische noodzaak zoals in het begin van dit essay beschreven is hiervan de oorzaak.

Binnen de stad Rio de Janeiro zijn er vervolgens meerdere escapes te beschrijven. Steden zijn ontworpen, zijn ontworpen en ontwikkeld door de mens zelf. Deleuze^{XI} zegt hierover dat de vluchtlijn geen ruimte achteraf afbakt of inneemt, het ontstaat met de stad. In de favela zijn deze escapes tezamen met de ontwikkeling van de favela ontstaan, zoals eerder bij urbane tektoniek beschreven. Straten en pleinen zorgen ervoor dat er ruimte is voor de gemeenschap om zich te ontwikkelen in bijvoorbeeld voetbal, muziek of dans^{XII}. Deze ruimtes krijgen binnen een favela dan ook prioriteit. Het is voor een favelabewoner ontzettend moeilijk om zich te ontdoen van de door de mythe van marginaliteit opgebrachte brandmerk. Beroemde voetballers als Adriano, Romário, Pelé en Ronaldo zijn hier opgegroeid en door de hoge kwaliteit die ze bereikten konden ze vervolgens boven dit brandmerk uitstijgen en zich daarmee een plaats veroorloven in een hogere sociale klasse.¹⁰

Escape gaat ook over de wereldwijde behoefte om te trekken naar andere plaatsen, vreemde belevingen en vernieuwende omgevingen aan te doen. Favelabewoners kunnen naar de stadscentra of naar het strand gaan. Deleuze omschrijft escape ook wel als 'to cross the horizon, enter into another life'. Daarmee is het mogelijk om het eigen perspectief te ruilen voor dat van een ander. Het gaat daarbij om het verlangen ergens bij te horen. Een goed voorbeeld is ook Carnival de Rio. Dit jaarlijkse evenement duurt vier dagen en wordt hoofdzakelijk georganiseerd vanuit de favelas. De hele stad wordt omgetoverd en favelabewoners

worden geaccepteerd. Het biedt de favelabewoner de mogelijkheid om te vluchten uit zijn/haar dagelijkse ritme en beslommingen. De escape zorgt hier voor een stad als eenheid waarbij marginaliteit in veel mindere mate een issue is.

Favelas in Rio / Ruben Merckx

Conclusie

Het is niet eenvoudig om een concrete strategie uit te dragen om de problematiek rond te favelas op te lossen. Verschillende belangen, machten en socio-economische lagen zorgen ervoor dat er een zeer complex en verweven systeem omtrent dit probleem aanwezig is. Toch zijn er naar aanleiding van dit essay enkele aanbevelingen te citeren.

Favelas moeten niet beschouwd worden als losse elementen in de stad maar moeten juist beschouwd worden als een eenheid met de stad. De stad biedt voor de favelabewoner kansen op werkgelegenheid, maar ook mogelijkheden voor een escape. Door Carnival en de mogelijkheid om naar het stadscentrum te gaan is het mogelijk om van perspectief te veranderen en daarmee een escape te verzorgen. Deze escape kan een gevoel van woede, onmacht en onrust vermijden doordat als het ware een bepaalde sleur, ritmiek en uitzichtloosheid doorbroken kan worden. De ligging van de favela tegen de stadscentra is daarmee ideaal en genereert veel kansen. Ook de escape binnen de favela en het sociale vangnet blijken erg belangrijk en dienen behouden te blijven. Oplossingen zullen daarom gezocht moeten worden in de bestaande favelas.

Het enkel bouwen van muren of conjuntos om enkele en specifieke problemen op te lossen lijkt doelloos. Problemen worden daarmee niet opgelost, maar juist verplaatst. Op deze manier wordt er niet tot de kern van de zaak doorgedrongen. Bij de conjuntos was dit fenomeen goed zichtbaar omdat het opnieuw huisvesten van favelabewoners juist zorgde voor werkloosheid, verlies van sociale netwerken en kansen. Door de herhuisvesting werden ze letterlijk uit de stad gedreven, genegeerd en gestraft vanwege het feit dat ze arm waren, waarbij ook alle kansen en mogelijkheden verdwenen. Het plaatsen van muren om de favela zal hetzelfde tot gevolg hebben. Het zal zorgen voor het versterken van het gevoel van afhankelijkheid en onmacht. Woede en criminaliteit zullen in de hand worden gewerkt en

Escape in de vorm van sport. Een trapveldje in een favelawijk.

Carnival, Rio de Janeiro Het verruilen van perspectief en identiteit.

een sterke negatieve spiraal zal ontstaan.

De oorzaak van bijna alle problemen in de favelas zijn te herleiden tot de mythe van marginaliteit en de machten die voor het ontstaan van deze mythe zorgen. De invloed van machten wordt in stand gehouden door deze mythe en door het gewin in capaciteit. Als stadsbewoners zelf een beeld zouden vormen van de favelas kan er meer begrip ontstaan voor de favelabewoners en de situatie waar deze personen zich in bevinden. Het brandmerk dat voor sociale belemmering zorgt, kan dan langzaam wegslijten en kan in de toekomst plaatsmaken voor kansen op de arbeidsmarkt waardoor groei naar een hogere sociale klasse beter mogelijk is.

Ook kan het plaatsen van voorzieningen en het opheffen van de illegaliteit ervoor zorgen dat er meer zekerheid ontstaat voor de favelabewoner. De toekomst wordt zekerder. Men hoeft nu niet enkel te investeren in verplaatsbare goederen vanwege de mogelijkheid tot gedwongen verhuizing. Het wordt aantrekkelijker om in de woningen te investeren omdat er meer zekerheid is. De fysieke en esthetische kwaliteit van de woningen en favelas kan zo sterk toenemen, waardoor het gevoel van zekerheid en zelfcontrole over hun leven toeneemt. Een gevoel van afhankelijkheid en onmacht zal verdwijnen. Dit zorgt voor een vergroting van de capaciteit van deze favelabewoners en de mogelijkheid om zelf te handelen neemt toe. Dit gewin in capaciteit zorgt voor een verlies voor de andere partijen, dus voor de favelaleiders, de corrupte overheid en elite. De invloed van deze machten wordt daarmee kleiner. Het gevolg is dat de bewoners minder afhankelijk worden en eventueel nu ook zelf voor de ontwikkeling van een deel van de gemeenschap kunnen zorgen. Criminaliteit en problemen zullen daarmee ook afnemen en de uiterlijke en fysieke kwaliteit van de favelas zullen toenemen. Het proces van verbeteren zorgt voor de ombuiging van een negatieve spiraal naar een positieve spiraal. Het slechten van deze mythe zal er vervolgens voor zorgen dat het brandmerk van marginaliteit dat de favelabewoners opgedrukt krijgen

kan wegslijten.

Er zou nog nader onderzoek gedaan kunnen worden naar de mogelijkheid van de favelas om ook als een extra waardevolle toevoeging van de stad te dienen. Voor het toerisme zou de bijzondere sociale tectoniek gebruikt kunnen worden als trekker. Een nieuwe escape zal kunnen ontstaan, doordat de toeristen en stadsmensen in de favela van perspectief kunnen verruilen. De positieve spiraal wordt dan nog verder doorgezet.

Discursief

- 1 Octavio Ianni (Braziliaanse sociale wetenschapper):
"Of times the migrants are men of action or men with potential qualities for leadership and organization. They have a broader cultural horizon than the others."
- 2 Chisam is een speciale organisatie die ten tijde van de militaire coup het opnieuw huisvesten van favelabewoners moest coördineren.
- 3 Kim Dovey, *Framing places, Mediating power in built form*. Chapter 1: Power, Power is the ability... to define and control circumstances and events so, that one can influence things to go in direction of one's interest
- 4 Kim Dovey, *Framing places, Mediating power in built form*. Chapter 1, pagina 11. 'Verleiding zorgt voor een manipulatie van de interesse en verlangen van de betrokkenen.'
- 5 Perlman, The myth of marginality 'Removal is per-versely creating the marginalized population that it was designed to eliminate.'
- 6 Gijs Wallis de Vries, *Alterity & Escape, The cultural imaginary of the urban landscape*, Version 10.12.2008. *Alterity speaks of longing*.

Eindnoten

- I Janice E. Perlman, *Myth of marginality, urban poverty and politics in Rio de Janeiro*, Chapter seven, *Favela Removal: The Eradication of a Life Style*.
- II Kim Dovey, *Framing places, Mediating power in built form*. Chapter 1. Power pp. 9-16.
- III Gideon Sjoberg "the origin and Evolution of the Cities," *scientific American* 213, no 3 (September 1965: 55-63).
- IV Janice E. Perlman, *Myth of marginality, urban poverty and politics in Rio de Janeiro*, Chapter four, *Marginality and the Ideal Type*
- V Symposium *Tectonics making meaning*. (10 tot 12 December 2007) Technische Universiteit Eindhoven.
- VI Janice E. Perlman, *Myth of marginality, urban poverty and politics in Rio de Janeiro*, Chapter three, *Portrait of the migrant*

- VII Pino, J C (1997). *Family and favela: The reproduction of poverty in Rio de Janeiro*.
- VIII Amos Rapoport (1969), *House Form and Culture*, (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall,).
- IX *Jornal do Brasil*. (7 Augustus 1967)
- X Rush, "From favela to Conjunto," p.48.
- XI Gilles Deleuze, Clair Parnet, *Dialogues*, Paris, 1977.
- XII Zembalist, J & Mochary, M. *Favela Rising*.

Bronnen, artikelen

- CostaVargas, J H (2006). When a Favela Dared to Be a Gated Condominium: Politics of Race and Urban Space in Rio de Janeiro. *Latin American Perspectives*, Inc.
- Riley, E & Fiori, J & Ramirez, R (2000). *Favela Bairro and a new generation of housing programmes for the urban poor*. Londen: Pergamon Geoforum.
- Wallis De Vries G e.a., (2009) "The Finnish Mökki and the Japanese Chashitsu: "Vernacular Architecture in the urban landscape".
- Wallis De Vries G, (2008) "Alterity & Escape the cultural imaginary of the urban landscape".

Bronnen, afbeeldingen

- Afb. 01. Favela, Rocinha, Rio de Janeiro (1982) <http://www.exotictours.com.br/images/fab2.JPG>. Url bezocht op 26-04-2009
- Afb. 02. Rio de Janeiro en omgeving. Google earth. Gebruikt op 26-04-2009.
- Afb. 03. Favelawoningen in Rocinha, Rio de Janeiro. <http://www.wheretostayandplay.com/moreinfo.php/175/>. Url bezocht op 26-04-2009.
- Afb. 04. Conjuntos. Praia do Pinto (1973) Janice E. Perlman, *Myth of marginality, urban poverty and politics in Rio de Janeiro*, Chapter seven. p. 209
- Afb. 05. Criminaliteit, Cidade de deus. <http://globofilmes.globo.com/GloboFilmes/Imprensa/download/0,,853-1,00.jpg>. Url bezocht op 26-04-2009.
- Afb. 06. Sociale tectoniek: straten en pleinen in Favela São Conrado, Rio de Janeiro. <http://www>.

planeteye.com/Media/1087661. Url bezocht op 26-04-2009.

Afb. 07. Sociale tectoniek: Het straatbeeld in een favela. http://image60.webshotscom/160/1/45/70/508414570jLSBym_fs.jpg. Url bezocht op 26-04-2009.

Afb. 08. Escape in de vorm van sport. Een trapveldje in een favelawijk. http://www.castelinho38.com/blogger/uploaded_images/favela19-761396.jpg. Url bezocht op 26-04-2009.

Afb. 09. Carnival, Rio de Janeiro. Het vervuilen van perspectief en identiteit. http://lh3.ggpht.com/_12bewHNpZHM/SAnsfgp3TLI/AAAAAAAGFw/ldxTBJHWYtY/IMG_7958.JPG Url bezocht op 26-04-2009.

Bronnen, boeken

Aldrich, B C & Sanhu, R S (1995). *Housing the urban poor: Policy & practice in developing countries*. Londen: Zed Books

Berg-Schlosser, D & Kersting, N (2003). *Poverty and Democracy: Self-help and political participation in Third World cities*. Londen: Zed Books.

Brunskill, R W (2000). *Vernaculare architecture: An Illustrated Handbook*. London: Faber and Faber Limited.

Dovey, K (1999). *Framing places: Mediating power in built form*. Londen Routledge.

Drakakis-Smith, D (1980). *Urban housing and the development process*. New York: St. Martin's Press.

Faerstein, E & Corrêa de Oliveira, M T (1992). *Illegal subdivision in Rio de Janeiro: Dimensions, Characteristics and Government Responses*. Rotterdam Institute for Housing and Urban Development.

Kenneth Frampton, John Cava, ed. (1995), *Studies in Tectonic Culture, The Poetics of Construction in Nineteenth and Twentieth Century Architecture*, Cambridge Mass., London, MIT Press

Perlman, J E (1976). *The myth of marginality: Urban poverty and politics in Rio de Janeiro*. London: University of California Press, Ltd.

Pino, J C (1997). *Family and favela: The reproduction of poverty in Rio de Janeiro*. Westport: Greenwood Press

Serageldin, I & Yunus, M (1997). *The architecture of*

empowerment: People, Shelter and Livable Cities. Singapore: Academy Group Ltd.

Bronnen, beeld en geluid

Meirelles, F & Lund, K (2002). *Cidade de Deus*. Verenigde Staten van Amerika, Brazilië, Frankrijk

Zemballist, J & Mochary M (2005). *Favela Rising*. Verenigde Staten van Amerika: ICA Projects

Bronnen, internet

Auteur onbekend, (29-03-09. 01:46 uur) Favela: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Favela> url bezocht op 06-03-2009.

Bron: DHV, (30-03-09. 10:58 uur) . Rio bouwt muren rond de sloppenwijken. http://www.architectenweb.nl/aweb/redactie/redactie_detail.asp?iNID=19379.

Nederlands Tuinhuis in een achtertuin.

Het Nederlandse tuinhuis

Architectonische wildgroei in de achtertuin, a modern escape, a modern vernacular

Na de hoogbouw golf uit de jaren '60/70 met vrijstaande open schijven in het groen, kenmerkt het hedendaagse stedelijk landschap zich door laagbouw als constructie voor een groen-rood geblokt tapijt. In dit fijnmazig landschap, dat zich soms eindeloos in infrastructuur, bouwblokken, huizen en percelen lijkt te verdelen en te ordenen, is alles tot in detail ontworpen door architecten. Enige ruimte om van deze planmatigheid af te wijken of hier op een andere manier op in te spelen lijkt niet te bestaan. Desondanks vindt een opmerkelijke woekering plaats, een 'vernacular' in het stedelijk landschap, die resistent is tegen het modernistisch architectonisch ontwerpen. Het tuinhuis is namelijk, enkele uitzonderingen daargelaten, een opmerkelijk verschijnsel dat zich op grote schaal aan deze wetmatigheid onttrekt. Deze constatering kan daarom gezien worden als architectonische wildgroei in de achtertuin, die zich desondanks architectonisch gezien eenvoudig laat categoriseren en ontleden. De case is naar aanleiding van het seminar Urban Tectonics II onderzocht en beschreven. Het essay gaat achtereenvolgens in op de aanwezigheid, herkomst, geschiedenis en tektoniek van dit fenomeen.

Het fenomeen

Onze schuttingcultuur zorgt ervoor dat we veelal geen idee hebben van wat er zich in de achtertuin afspeelt. Talloze ontoegankelijke groene postzegels liggen midden in de stad verborgen. Het fenomeen weet zich op deze manier aan het oog te onttrekken waardoor het een relatief onopvallend verschijnsel is. Maar hoe groot is dit verschijnsel eigenlijk, op welke schaal komt het voor en waar?

Wanneer wordt ingezoomd op het groen-rode stedelijke tapijt, leert analyse van satellietbeelden en observatie op ooghoogte, dat de aanwezige vernacular grootschaliger is dan we zouden vermoeden. Om een indruk te

krijgen en te zien in welke mate het tuinhuis het stedelijk weefsel verder verdicht, worden in de figuren 1-3 enkele in Nederland veel voorkomende bebouwingstypen nader bekeken. Figuur 4 is een satellietfoto van Papendrecht (32.000 inwoners). De gearceerde delen hierin zijn de geanalyseerde wijken.

Figuur 1 (links) en figuur 2 (boven): strookbebouwing met vrijstaande schuren. De genoemde schuren maken deel uit van het totale ontwerp en dienen veelal als fietsenstalling en/of berging voor gereedschap en andere niet in huis gewenste attributen. De rode bolletjes geven de locaties van tuinhuisen aan. Hieruit is af te leiden in welke mate het tuinhuis het stedelijke gebied verdicht.

Geanalyseerde wijken in Papendrecht.

Het betreft catalogus tuinhuizen en andere op zichzelf staande tuinhuizen. Het zijn dus geen aanbouwsels aan bestaande schuren. Figuur 1 (rechts): twee-onder-één-kap woningen. Figuur 1 (midden) twee-onder-één-kap woningen aan een sloot. Op beide foto's blijkt de dichtheid van tuinhuizen bijna net zo groot als de 'gemiddelde' dichtheid op een volkstuinten-complex (figuur 2 onder), ruwweg 1 per 300m². Figuur 3: strookbebouwing met een evenwijdige strook schuurtjes. Ook hier zijn ondanks voldoende opbergruimte buitenshuis (schuur) en het geringe perceeloppervlak, tuinhuizen geplaatst.

Hoe kan het dat in een stedelijke omgeving met beperkte buitenruimte er, ondanks de aanwezigheid van schuur/ opslagruimte, toch een tuinhuis gebouwd wordt? Functioneel gezien onnodig, maar desondanks is het blijkbaar een gewenste toevoeging in de toch al zo kleine achtertuin. Wat bezielt de bewoners om de beperkte vrije buitenruimte toch verder vol te bouwen met ogenschijnlijk overbodige tuinhuizen? Is het een materiële behoeftebevrediging, een voortvloeiende uit het verbijzonderen van de tuin of is er iets anders aan de hand?

Het tuinhuis als escape

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden dat het hier weliswaar niet, zoals bij de Finse mökki, een vernacular betreft die de natuur verdicht totdat bijna een stedelijk landschap ontstaat waarbij de utopie van natuur en eenzaamheid de beweegreden tot bouwen is. Toch zijn er overeenkomsten tussen de Finse mökki en het Nederlandse tuinhuis die verder reiken dan de aanwezigheid van natuur en de behoefte aan een tweede huis.

Met betrekking tot een bouwopgave van vakantiewoningen in de bergen begin jaren zestig, zegt Manuel Pauli in *Architecture de aujourd'hui*¹ dat deze gezien kan worden als een 'geneesmiddel' voor een 'beschavingsziekte'. "*Grappig is dat Pauli, evenals de modernisten, het argument van hygiëne aanhaalt,*

maar dan niet redenerend vanuit de zorg van het fysieke, maar de zorg voor het psychische welzijn."² Ook in het geval van het tuinhuis gaat het over het psychische welzijn. De nodige escape die Pauli als beschavingsziekte ziet wordt niet in de vorm van vakantiewoning of tweede verblijf, maar als tuinhuis (dat daar een geestverwant van is) verwezenlijkt.

Het tuinhuis is slechts een fysieke verschijning om de ene omgeving (het huis) van de andere (de tuin) te scheiden. Door het maken van deze verschijning wordt een nieuw domein, dat niet meer bij het huiselijke hoort, gecreëerd. Niet de functie van het tuinhuis staat centraal maar het maken van dit nieuwe domein en de

boven: Sehnsucht, een onvervuld verlangen.
onder: Een Finse mökki.

¹Pauli, M. (1966). *Constructions en montagne. L'Architecture d'Aujourd'hui*. 126, p125-128.

²Bosman, J. (2004). *Leisure as a programme, pure nature as a location: Free form as an Architectural motif*. *Oase*, 64, p.136-159.

³Deleuze, G. & Guattari, F. (1980). *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. London: Athlone Press.

⁴Yi-Fu-Tuan, (2002). "Escapism". *Arbitaire, the reader*.

Volgens Yi-Fu-Tuan is de escape afhankelijk van de fantasie van de mens en kan deze escape op basis van dezelfde grond zowel in de stad als in een geïdealiseerde natuur plaatsvinden. links: Caspar David Friedrich; *Der Wanderer über dem Nebelmeer*. rechts: Empire State Building.

symboliek die het brengt. Vandaar het identiteitsprobleem in de opbouw van het tuinhuis. Later komen we hierop terug. Het tuinhuis heeft hiermee zijn functionaliteit verloren en is bijna decor geworden. De wens van een tuinhuis gaat hier samen met de wens om te ontsnappen aan het dagelijks ritme. Het tuinhuis is het resultaat van een gewenste escape geworden. Er moet overigens gezegd worden dat wanneer er over een tuinhuis gesproken wordt, zoals het woord tuinhuis eigenlijk al zegt, de aanwezigheid van een tuin verondersteld wordt. De tuin 'an sich', wat een stukje gecultiveerde natuur is, kan zorgen voor een groene oase van rust, harmonie, zuiverheid en sereniteit. Het is net zoals bij o.a. Duitse spa-resorts of Japanse theehuizen een voorbeeld dat er binnen het stedelijk landschap ruimte is om de escape te realiseren en te beleven. M.i. daarom dat bij de twee-onder-één-kap woningen met een grotere tuin en daarmee landelijke kwaliteit meer tuinhuisen te vinden zijn. Overigens is het opmerkelijk dat het straatbeeld niets van deze sehnsucht laat zien.

De tuin kan dus dienen als een huiselijke escape, maar het tuinhuis completeert deze gedachte door de tuin als wereld los te koppelen van het huiselijk domein. Deze volgens Gilles Deleuzes deterritorialisatie³, namelijk het los-

koppelen van 2 ervaringswerelden, wordt gevolgd door een reterritorialisatie waar, na de beweging naar buiten om de seizoenen te beleven, het tuinhuis dit beeld van een zorgeloze tijdruimte fixeert. Vertoevend rondom het tuinhuis kun je terug kijken naar waar je normaal gesproken zit, als van een andere plek waar je aan thuis denkt. Op deze manier werkt de (re)territorialisatie niet doodlopend, maar bevrijdend en is daarmee niet alleen de tuin maar juist ook het tuinhuis symbool voor een oase van rust.

Afscheiding van de huiselijke sfeer kan volgens bovenstaande dus gerealiseerd worden door een tweede verblijf te maken waar een ander gedachtegoed aan gekoppeld wordt dan die van de huiselijke sfeer. Zoals bij bijna alle buitenverblijven, staat het tuinhuis symbool voor het brengen van zintuiglijke rust, wat de sfeer is waarnaar gezocht wordt. Yi-Fu-Tuan⁴ omschrijft het als "*the daily life, with its messy details and frustrating lack of definition and completion- its many inclusive moves and projects twisting and turning as in a fitful dream*", oftewel rusteloosheid waaraan men wil ontsnappen. In deze huiselijke escape, wat het tuinhuis in feite is, is de afstand tot het buitenverblijf minder belangrijk dan de verandering van omgeving en de daarmee samenhangende veranderende

mentale toestand. De gedachte dat een dergelijk tweede verblijf, ook al bevindt deze zich op geringe afstand of zelfs binnen het huiselijke domein, daarom als escape gezien kan worden, wordt gestaafd door Yi-Fu-Tuan; *“Moving out of home and the familiar, even when this is voluntary and of short duration, can feel like escapism, sojourn in a fantasy world, less real because less dense and compassing.”* Verder zegt hij: dat, door je op een dergelijke manier buiten het leven te plaatsen, de suggestie gewekt wordt dat het leven erbuiten echt is. Welke uiteraard niet meer of minder echt is dan ons dagelijks leven dat gekoloniseerd wordt door fantasie; een ontsnapping van het gegeven in het gewenste. Het zijn deze fantasieën en het dromen die zich aan het echte leven presenteren waardoor het echte leven slechts onderdeel van het bestaan is.

En op de vraag of een dergelijk gemodelleerde wereld deze escape kan verwezenlijken heeft Yi-Fu-Tuan als antwoord: *“A human being is an animal who is congenitally indisposed to accept reality as it is. Humans not only submit and adept, as all animals do; they transform in accordance with a preconceived plan. That is, before transforming, they do something extraordinary, namely ‘see’ what is not there.”* en *“What we wish to escape to is not ‘nature’ but an alluring conception of it, and this conception is necessarily a product of a people’s experience and history – their culture.”* Het is niet de ongerepte natuur waar onze voorouders van trachtten te ontsnappen waarnaar men verlangt, maar naar een geïdealiseerde natuur, waar onze achtertuin een representatie van of verwijzing naar kan zijn.

Al met al zou het tuinhuis als architectonische vertaling van de escape niet alleen verklaren waarom in een kleine achtertuin een niet functioneel gebouw wordt neergezet maar helpt het ook in de redenering waarom de hedendaagse uiterlijke verschijning van tuinhuisen is zoals deze is.

*Übermütig sieht’s nicht aus
Dieses stille Gartenhaus
Allen die darin Verkehrt
Ward ein guter Muth bescheert*

- Goethe 1828 -

Ontstaansgeschiedenis

Tuinhuizen hebben, zoals bij de escape al bleek, als intermediair tussen architectuur en tuinkunst een specifieke functie. Om te begrijpen hoe het hedendaagse tuinhuis zijn uiterlijk verkregen heeft moeten we terug in de tijd. Tot en met de achttiende eeuw was het tuinhuis niets meer dan een prieel of koepel zoals deze nog steeds in de Vechtstreek terug te vinden zijn. Maar vaak was het ook een buitenkamer, aan de voorzijde van het huis gelegen met uitzicht op straat waardoor het een soort buitenpost van het eigenlijke huis was. Mede door deze setting was de architectuur van prieel of koepel en woonhuis vaak van gelijke stijl. Eind achttiende eeuw veranderde de functie van het tuinhuis en ging ze dienen ter accentuering van een bepaald deel van de aanleg van tuincomplexen. Bouwstijl en materiaalkeuze gingen meer afwijken van

die van het huis; neogotische, Chinese, Turks/Moorse, 'Oud-Hollandse', rustieke en Zwitserse gebouwen werden behalve uit steen en hout ook met behulp van cement, ijzer, vulkaansteen, sintels, monsteen, boomwortels, takken, knepfels en walvisbeen opgetrokken of werden op schot of linnen geschilderd. Deze zoektocht naar ongewone vormen en stijllimitaties uit vervlogen tijden en verre oorden was typerend voor de romantiek en stond aan de wieg van de negentiende-eeuwse neostijlen. De behoefte aan ontspanning en vermaak in hof en tuin zorgde voor deze lichtvoetige toonzetting. Dergelijk bouwsels (behalve prieel en koepel ook hermitages, schijnruïnes, torens, pagodes, rotshuisjes, duiventillen, grotten en klassieke tempels e.d.) werden vaak niet meer door architecten maar door timmerlieden gebouwd. Een nieuwe vernaculaire architectuur met hang naar nostalgie en de daarmee samenhangende escape was geboren.

Van bovengenoemde stijlen en bouwkenmerken lijkt eind twintigste eeuw bijna niets overgebleven te zijn. Tuinhuizen waren geworden tot ingedaald cultuurgoed uit de tuincultuur van de adel en hadden door die popularisering veel van de architectonische waarde verloren. Heden ten dagen heeft het tuinhuis zelfs helemaal niets meer weg van de historische koepels of prieeltjes. Opvallend aan het hedendaagse tuinhuis is dat het een verbastering lijkt te zijn geworden van koepels en prieeltjes en schuil- en opslagplaatsen die in de natuur en op het platteland terug te vinden zijn. Gelijk met de popularisering lijkt ook het bewustzijn van de oorspronkelijke functie van een tuinhuis verloren te zijn gegaan. Slechts het spiegelen, zonder verder na te denken, aan mensen die het ogenschijnlijk beter hebben is vaak de motivatie tot bepaald handelen, wat de onderliggende gedachte van de uitspraak van Pauli zou kunnen zijn. Hij zegt dat we onze gronden en beweegredenen tot bepaald handelen uit het oog verloren zijn en deze zijn geworden tot cultuur of traditie, wat de huidigeverschijningsvorm van tuinhuizen kan verklaren.

Een theehuis aan de Vecht.

Tektoniek

*Ik ben gebouwd zeskant
Zes palen in het zand
Zes meter langs den wand
En 6 x 66 jaren houd ik stand*

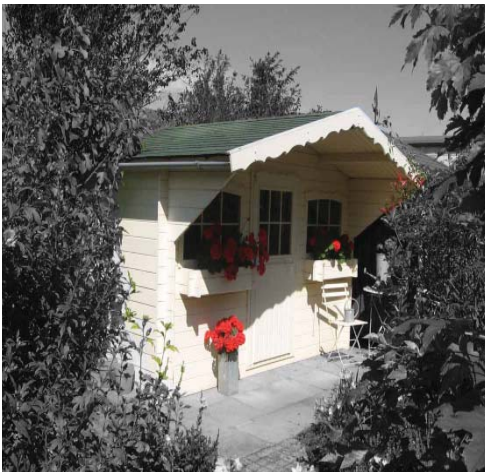
Opschrift koepel Slotzigt – De Wijde Blik

Hedendaagse achtertuin en tuinhuis worden gekenmerkt door het modeleren en cultiveren van een stuk groen, waarmee vaak getracht wordt de natuur na te bootsen en een nostalgisch gevoel op te roepen. Een onderdeel van de Nederlandse cultuur waar soms op bijna pietluttige wijze vijvers, pergola's, beelden, vlonders maar ook tuinhuisen een prominente rol spelen in het geminiaturiseerde en geïdealiseerde landschap dat zo in de achtertuin ontstaat; een gecultiveerde imitatie van het landschap waar het tuinhuis als decor een

passende rol in speelt. Hoe moet een tweede verblijf binnen het huiselijke domein eruitzien om toch te kunnen fungeren als escapistisch gereedschap?

Pauli heeft het met betrekking tot vakantiewoningen over een 'nieuwe spontane architectuur' die zich bedient van lokale materialen en die hij als gevolg van een 'welvaartsziekte' zag verschijnen. Het is de toegenomen behoefte aan een escape dat een pad legt voor een nieuwe vernacular. De escape wordt intenser wanneer het contrast tussen de twee leefwerelden vergroot wordt; verder, vreemder, exotischer. Het tuinhuis uit het midden van de twintigste eeuw is niet meer exotisch en prikkelend genoeg in het eigen polderlandschap waar het berglandschap met zijn uitgestrekte weiden, valleien en afzondering van de bewoonde wereld bij een steeds groter publiek bekend wordt. Deze voor velen nog onbereikbare wereld van alpenweiden en Heidis verwordt tot nieuwe ideologische nostalgie. Misschien is het daarom dat een inheemse beeldtaal wordt vervangen door een andere. Er kan namelijk niet ontken worden dat het hedendaagse tuinhuis, zoals deze veelvuldig in de Nederlandse achtertuin terug te vinden is, veel overeenkomsten vertoont met het uiterlijk van een chalet. De chalet, dat symbool staat voor verblijf in de zojuist

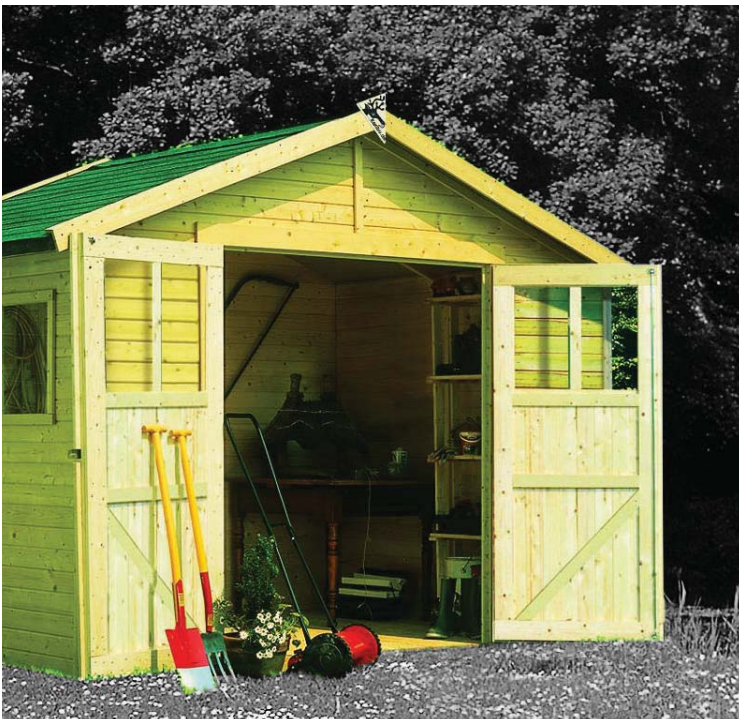
Tuinhuisen in verschillende stijlen.

ontdekte nieuwe natuur, wordt geabstraheerd tot decor vanwaar terug gekeken kan worden naar het andere bestaan. Het is een plek die andere plekken framed.

De betekenis en symboliek is zoals eerder gezegd van groter belang dan de functionaliteit. Zeker gezien de afmetingen van het tuinhuis, dat vaak niet groter is dan 8m², en door de aanwezigheid van een bestaande schuur, enkel de functie heeft van decor. De utopie van een buitenverblijf met allure volstaat. Het enige waarvoor het tuinhuis gebruikt wordt (behoudens de decorfunctie), is erin opslaan van tuinstoelen en kussens, een grasmaaier en ander eenvoudig tuingereedschap. Allemaal voorwerpen die bij kunnen dragen aan het 'zijn' in de tuin. Deze horen ook hier te liggen omdat anders (wanneer je tuingereedschap als je in de tuin bent weer in huis moet gaan zoeken) de reterritorialitaire gedachte wordt verstoord. Vanuit deze gedachte is de ruimtelijke configu-

Voornamelijk functie
huidig tuinhuis.

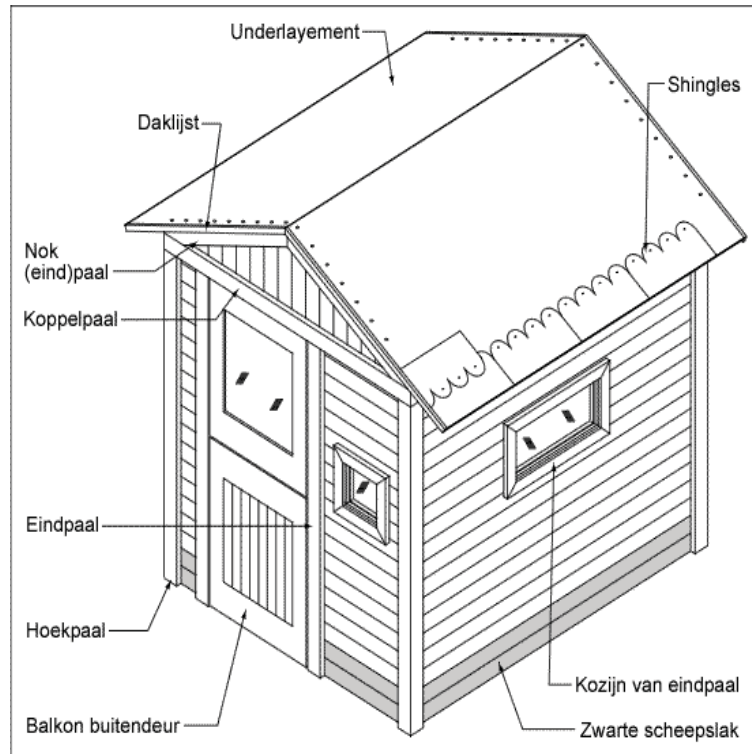
ratie als een tektonische te beschouwen.

Het tuinhuis valt ondanks haar grote variëteit in verschijning toch goed bouwkundig te ontleden in architectonische kenmerken en een aantal elementkarakteristieken die kenmerkend zijn voor de meeste tuinhuisen. Bijna allen zijn beeldkenmerken die ook in stereotype bergchalets terug te vinden zijn. Onderscheidende kenmerken die in de tuinhuisen afgebeeld op de vorige pagina terug te vinden zijn;

- Horizontale geleding
- Schuin dak,
- Enkele decimeters afdak / overstek aan alle zijde.
- Bitumen shingles of dakvlak
- (rechte) Daklijst (zonder franje in tegenstelling tot vele chalets)
- Kleine ramen
- Kruis(zen) in ramen
- Raam in deur
- Lijst om deur en ramen
- Terugvallende plint
- Uitgevoerd in hout
- Vaak niet groter dan 8m²
- Vierkante plattegrond.
- Prijs variërend van 800,- tot 1.800,- met uitschieters van 400,- en 15.000,-
- Geplaatst aan de perceelsbegrenzing, zo ver mogelijk weg van het woonhuis.
- Te verkrijgen in bouw pakket

Het laatste genoemde punt is geen tektonische eigenschap maar wel opvallend voor het hedendaagse tuinhuis. Waar vroeger tuinhuisen door architecten en later timmerlieden gebouwd werden, bestaan tuinhuisen nu veelal uit industrieel geprefabriceerde elementen en kunnen, net als ikea-meubels, eenvoudig in elkaar gezet worden. Doe- het- zelf zaken en andere meer gespecialiseerde bedrijven spelen in op de vraag naar deze tuinhuisen. Deze ontwikkeling wordt niet ervaren als een afbreuk aan het tuinhuisidee, maar is algemeen geaccepteerd in de levendige traditie van deze

vernacular. Overigens vindt er de laatste jaren een lichte accentverschuiving plaats waarbij weer afgestapt wordt van de prefab tuinhuisen en weer vaker een timmerman voor de bouw wordt ingehuurd. Deze trend wordt o.a. veroorzaakt door aandacht voor het tuinhuis in de media zoals in klus programma's, tijdschriften en huis aan huisfolders. Het tuinhuis, met uiterlijke kenmerken zoals in de Vechtstreek terug te vinden is, wint terrein. Daarmee keert ook het benodigde vakmanschap terug. Het tuinhuis wordt weer meer een architectonische discipline. Met deze ontwikkeling komt ook langzaam het besef van de reden tot bouwen terug. Toch is het nog te vroeg om euforisch te worden omdat deze nieuwe tuinhuisen meer ruimte vereisen, relatief duur zijn en zich voornamelijk beperken tot tuinliefhebbers in de rijkere laag van de bevolking.

boven: kenmerken tuinhuis.
 linksonder: exploded view tuinhuis.
 rechtsonder: tuinhuis als bouw pakket.

bron: diverse leveranciers

Al met al kunnen we concluderen dat we te maken hebben met een onderbelicht verschijnsel dat het stedelijk weefsel onopgemerkt verdicht. Een moderne vernacular die meer decor dan functioneel is, met als doel een huise-lijke escape mogelijk te maken of te versterken. Het tuinhuis is een decor voor de mentale gemoedstoestand geworden. Een escape die ingekaderd is door duidelijke tektonische kenmerken met nostalgische verwijzingen, waarbij ook de configuratie of locatie als een tektonische eigenschap gezien kan worden. Het bewustzijn van deze vernacular, haar escape en haar tektoniek in relatie met de beperkte stedelijke ruimte waar weloverwogen mee omgesprongen moet worden, kan ontwerpers stimuleren het onderwerp vanuit haar grondbeginselen te benaderen. Wellicht is er een cultuuromslag nodig, maar met bovenstaande bevindingen kan vanuit een ander gedachtegoed ontworpen worden die deze vernacular overbodig maakt en mogelijk meer kwaliteit aan de stad en aan het leven kan bieden.

Bronnen boeken:

- Asquith, L. & Vellinga, M. et al. (2006). **Vernacular Architecture in the Twenty-First Century: Theory, education and practice.** London: Taylor & Francis.
- Berg, B. van den. (1980). **Theekoepels en tuinhuisen in de Vechtstreek en 's Graveland.** 's Hertogenbosch: Biblo b.v.
- Birksted, J. (1999). **Relating architecture to landscape.** Great Britain: Biddles Ltd. & Guilford & King's Lynn
- Daldrop-Weidmann, M. (1991). **Die Landschaft muß das Gesetz werden.** Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1980). **A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia.** London: Athlone Press
- Jong, E. de. (1993). **Natuur en Kunst: Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740.** Wageningen: Veenman Drukkers.
- Lammers, M. (2008). **The Urbanism of Loneliness: The balance of leisure and landscape in the Finnish lake district.** Eindhoven: Lammers. M
- Moore, C.W. & Mitchell, W.J. & Turnbull, W. (1988). **The Poetics of Gardens.** United States of America: Halliday Lithograph.
- Niederstrasser, M. & Spalink-Sievers, J. & Weddige, R. (1986). **Gartenhaus, Laube, Pergola: Der geschützte Platz im Garten.** München: Callwey
- Tromp, H.M.J. et al. (1992). **Tuin&Park: Historische buitenplaatsen in de Provincie Utrecht.** Leiden: Nautilus.
- Weeber, H. (1986). **In der Landschaft bauen.** München: Callwey.

Bronnen artikelen:

- Bosman, J. (2004). Leisure as a programme, pure nature as a location: Free form as an Architectural motif. **Oase**, 64, p.136-159.
- Yi-Fu-Tuan, (2002). "Escapism". **Arbitaire**, the reader.
- Pauli, M. (1966). Constructions en montagne. **L'Architecture d'Aujourd'hui**. 126, p125-128.

Bronnen internet:

- www.houtbouwmerkus.nl. 30-03-2009
- www.relaxbaden.nl. 7-04-2009
- www.tuinbeurs.com. 14-03-2009
- www.theatlantic.com. 6-04-2009

Vluchtelingenkampen

Dagelijks zijn de hartverscheurende beelden van talloze vluchtelingen in de media te zien. Steeds weer worden er nieuwe vluchtelingenkampen ontworpen om deze stromen, voornamelijk veroorzaakt door geweld, tijdelijk te kunnen opvangen om hen na stabilisatie te laten repatriëren. Het ontwerp van vluchtelingenkampen, die gemiddeld 20.000 vluchtelingen huisvesten wordt alleen gericht op het tijdelijk voorzien in de basisbehoeften. Te weinig aandacht wordt besteed aan de tektoniek van de noodwoning en hoe de ruimtelijke relatie is met de rest van het kamp. Dit is belangrijk aangezien vluchtelingenkampen vaak veel langer dan gepland bestaan. Deze benadering wordt in dit essay onderzocht met als centrale vraag hoe de noodwoning en het vluchtelingenkamp ondersteunend kunnen zijn bij de identiteit op de vlucht. Om verschillende bestaande kampen te analyseren is een typologische indeling gemaakt op basis van de structuur van het kamp en de tektoniek van de woningen. De structuur bij de door vluchtelingenorganisaties vooraf ontworpen kampen kent vele voordelen, maar gebleken is dat er veel geleerd kan worden van de door vluchtelingen zelf opgebouwde kampen. Hier komt de ruimtelijke structuur en de tektoniek van de sociale ruimte overeen met de voormalige woonsituatie en kunnen gemeenschapsstructuren voortbestaan. De fysieke indeling van de sociale ruimte evenals de tektoniek van de woning in ontworpen kampen wordt in grote mate door de politiek bepaald, hetzij indirect. De politiek verbiedt namelijk middelen die in verband staan met permanente huisvesting, dit terwijl er vluchtelingenkampen zijn die al langer dan 30 jaar bestaan! Maar wat blijft er over van je identiteit wanneer je in een totaal nieuwe omgeving komt en hoe ontwikkel je deze? Hoe kan een vluchtelingenorganisatie bij het ontwerp van een kamp, en de politiek bij het bepalen van de regelgeving, bijdragen aan een verbeterd leefklimaat? Denk aan de escape van het individu, dat is de sleutel.

Introductie

Het nagaan van de escape van vluchtelingen binnen en uit een vluchtelingenkamp vanuit een bouwkundige achtergrond biedt mogelijkheden om tot en met gebouwniveau een relatie tussen de escape en de culturele achtergrond te onderzoeken. Deze relatie is naar ons weten niet zodanig onderzocht, maar zeer interessant om dat dan pas de identiteit van de vluchteling en zijn noodwoning, die deze bewaakt¹, gezien wordt in de voor hem zijnde nieuwe context; het vluchtelingenkamp. De vraag is dan ook of deze these van De Botton in deze context nog wel opgaat. Wij maken hierbij een onderscheid tussen persoonlijke en sociale identiteit die op hun beurt weer een bepaalde relatie met elkaar aangaan.

Persoonlijk identiteit komt tot uitdrukking door het feit dat men zichzelf, ondanks de individuele ontwikkeling met het voortgaan van de tijd en in verschillende situaties, beschouwd als 'dezelfde' persoon. Sociale identiteit komt daarentegen tot uitdrukking door een gevoel van saamhorigheid met een bepaalde groep, wat voor het individu identiteitsbevorderend werkt. Iedereen heeft verschillende sociale identiteiten, die het resultaat zijn van de band met verschillende groepen op micro- en macroniveau (bijvoorbeeld de familie, de vriendenkring, de stad, de streek, de provincie, het land, Europa). Nationale en culturele identiteit kunnen beschouwd worden als bijzondere vormen van sociale identiteit...De definitie van 'eigen' en 'vreemd', de processen van sociale indeling en individuele afbakening ondergaan een dynamische wisselwerking. De combinatie van het bewaren van de eigen identiteit en het aanvaarden van het vreemde lijkt een moeilijke taak.

Prof. Dr. Ulrich Schmidt-Denter.²

Wij zien de woning van een vluchteling als mogelijke identiteitsbewaker. De persoonlijke identiteit kan volgens Prof. Dr. Ullrich Schmidt-Denter onderverdeeld worden waarbij een aantal factoren cruciaal zijn voor de persoonlijke identiteitsontwikkeling voor een vluchteling. Zo noemen we het vrijetijdsgedrag, politiek, religie, behoefte aan saamenhorigheid en toekomstconcepten als uitgangspunten voor de benadering van de persoonlijke identiteit. In de sociale context zijn de identificatie met de plaats, stad of land, tolerantie, angst en sympathie ten opzichte van anderen zeer van belang. Deze begrippen hebben vele raakvlakken en zijn bepalend voor de opbouw van een woning en omgeving als identiteitsbewaker voor een vluchteling. De analyse zal plaatsvinden aan de hand van de begrippen escape, tektoniek en vernacular met als centrale thema de identiteit van de vluchteling. De vraag die we ons hierbij stellen is hoe de woning en zijn omgeving, het vluchtelingenkamp, ondersteunend kunnen zijn bij de identiteit op de vlucht.

De vlucht naar het kamp is de eerste escape van een vluchteling. Oorzaak is vaak een oorlog of natuurramp. Als kader kiezen we hier alleen voor de kampen die ontstaan of ontworpen zijn als gevolg van geweld aangezien bij deze kampen de levensduur van het kamp niet altijd vast ligt. Aangekomen met niets anders dan zijn eigen identiteit krijgt hij een noodwoning of moet hij deze zelf nog bouwen. Wordt de noodwoning door de vluchteling gebouwd met materialen die ook voor de oorspronkelijke woning gebruikt zijn in een structuur waarin hij gewend was te wonen, dan kunnen we spreken van primitive vernacular. Deze naamgeving is consistent aan de beschrijving van het begrip door Amos Rapoport aangezien de woningen niet door architecten ontworpen zijn en voortkomen uit hun cultuur.³ Wordt er echter een industrieel vervaardigde noodwoning beschikbaar gesteld, waarvan het ontwerp onder invloed is van een modernistische stijl, dan kunnen we spreken van modern vernacular. Vaak zijn beide situaties niet van toepassing en bouwt de vluchteling zelf zijn noodwoning

1 Botton, A. de (2006) *Architectuur van het geluk*.

2 Architecten van Mourik (2007) *Identiteit en architectuur*, pp. 32-33

3 Rapoport, A. (1969) *House Form and Culture*, pp. 4

met nieuwe materialen die door vluchtelingenorganisaties verstrekt zijn. Een nieuwe vorm van vernacular verrijst onder invloed van plaatselijke omstandigheden, het te verkrijgen materiaal en de achtergrond van de vluchteling. Deze drie uitgangssituaties zullen beschouwd worden om inzicht te krijgen in het verband tussen de escape vanuit de noodwoning en de identiteit van de vluchteling. De tektoniek van de noodwoning is sterk afhankelijk van de uitgangssituatie, maar het minimalistisch gebruik van materialen kenmerkt alle kampen.

Om ons te kunnen inleven in het gevoel van een vluchteling is het verhaal van de 11-jarige Carbino sprekend.

Ik liet de rest van mijn familie achter in een dorp. Ik had alleen een dekentje, mijn T-shirt en mijn korte broek bij me, plus bandschoenen – schoenen gemaakt van een autoband. En ik had een kleine kalebas om water in te doen. Ik nam afscheid van mijn moeder en vader. Ze waren overstuur, vooral mijn moeder. Ze was heel erg overstuur, ze huilde hard. Ze zei niet tegen me, ik wil niet dat je gaat, maar ik kon aan haar zien dat ze helemaal niet blij was dat ik wegging. Ik zei tegen hen, zorg goed voor jezelf, en ook voor mijn broers. Veel plezier, en misschien, hopelijk, zie ik jullie weer.⁴

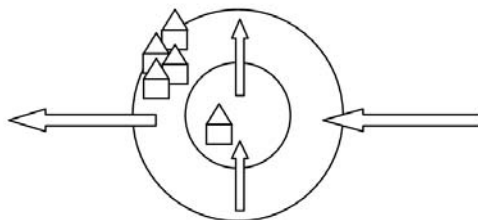
Verschillende mensen hebben verschillende ervaringen, maar enkele gevoelens zullen algemeen geldend zijn. Angst wanneer je dorp of familie wordt aangevallen. Verdriet om dierbaren die zijn gedood of waarmee je in de chaos van de vlucht het contact bent verloren. Zorgen: zul je een veilige plek bereiken? zul je herenigd worden met de rest van je familie? waar laat je de woede om wat je is overkomen jegens de soldaten die je leven hebben verwoest? Wat rest is het "veilige" vluchtelingenkamp waar je identiteit opnieuw een plaats zal krijgen. Deze kan onderverdeeld worden in de eerder genoemde individuele en sociale identiteit die bepalend zijn voor de fundatie van een woning in zijn omgeving. De manier

waarop vluchtelingen hiermee omgaan in een vluchtelingenkamp is afhankelijk van verschillende externe factoren. Zo is er een onderscheid aan te brengen in de opbouw van een vluchtelingenkamp of de eerder genoemde materialen die al dan niet beschikbaar worden gesteld door een organisatie. Hoe gaan vluchtelingen hiermee om en wat heeft de persoonlijke, culturele dan wel sociale achtergrond van deze vluchtelingen voor invloed op de manier van construeren? Bepaalt de mate van betrokkenheid bij de opbouw van een woning de identiteit van een vluchteling in het kamp en hoe staat deze in relatie tot het escapegedrag?

Voor de stichter van het vluchtelingenkamp zijn dit belangrijke vragen. De samenkomst van steeds weer verschillende identiteiten in een kamp alsmede de onbekende gebruiksduur, zorgen ervoor dat ieder vluchtelingenkamp uniek is en het ontwerp hiervan ook zo benadert dient te worden. Zo zijn er Palestijnse vluchtelingenkampen uitgegroeid tot steden, maar zijn er in Cambodja, Afghanistan en Zuid-Sudan kampen, waar honderdduizenden mensen verbleven, die na het gebruik van meer dan een decennium deze vrijwillig verlieten.

A camp must therefore be planned as a type of settlement whose lifespan is impermanent yet unpredictable, with many potential trajectories for social and livelihoods development ...⁵

We zoeken naar een relatie tussen vernacular en escape, aan de hand van onderstaand schema. Het leven van een vluchteling

4 Dalton, D. (2006) *Vluchtelingenkamp: Carbino's verhaal.*

5 Kennedy, J (2008) *Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements*, pp.1

Escape in relatie tot een vluchtelingenkamp

5 Kennedy, J (2008)
Structures for the
displaced: service and
identity in refugee
settlements, pp.10

6 Haanskorf, M. (2008)*Jan Bogaerts
zet werk met Karen-
vluchtelingen

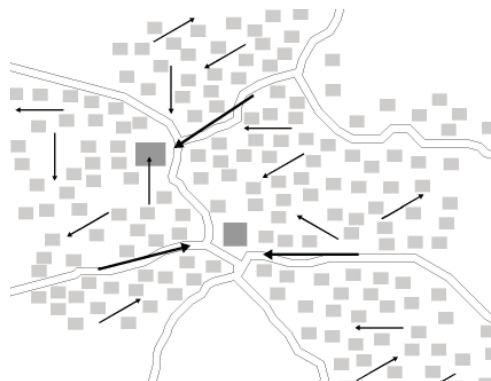
Straatbeeld Mae la -
Thailand

begint namelijk met een gedwongen escape door een oorlog of natuurramp. Eenmaal in het kamp kan men weer uit het kamp willen ontsnappen door vaak slechte omstandigheden of mensen zoeken de vlucht juist binnen het kamp waar weer een onderscheid gemaakt kan worden tussen een collectieve escape als sport en educatie of een individuele escape die resulteert in een isolement van de vluchteling ten opzichte van het kamp. Het planten van heggen en het vormen van clans om zo de veiligheid te vergroten, met als resultaat geïsoleerde publieke ruimten, botst met de ontwerpgedachte van de planners van het kamp.⁵ Om een kamp te ontwerpen is inzicht nodig in de vluchteling, de woning die hij bouwt en de nieuwe identiteit die zo ontstaat.

Primitive Vernacular

De burgeroorlog in Myanmar heeft gezorgd voor een grote stroom vluchtelingen richting de jungles van Myanmar en Thailand. Een overgroot deel van de Karen bevolking die vecht tegen de overheersende Junta van de Myanmar is boeddhistisch. De Thaise regering heeft ze nog geen vluchtelingen status gegeven, waardoor bekende organisaties zoals het Rode Kruis en de UNHCR geen bevoegdheid hebben in deze kampen.⁶ Dit maakt het extra interessant om te kijken naar de opbouw van dergelijke kampen waar structuur nog organisatie aanwezig is. Deze kampen kunnen in onze ogen gezien worden als primitive vernacular. De vluchtelingen creëren een kamp dat veelal in hun ogen gezien kan worden als prettig. Er is echter een groot nadeel, namelijk dat de infrastructuur volgt uit de positionering

Satellietfoto Mae La - Thailand

Escape in relatie tot de structuur van een primitief vernaculair kamp

van de woningen waardoor de infrastructurele voorzieningen veelal te wensen over laten.

De openbare ruimte in de vorm van de infrastructuur kan echter toch gezien worden als een vluchtlijn waarin de dagelijkse activiteiten plaatsvinden en de handel in kleine goederen aan de orde van de dag is. Iedere woning staat in directe relatie tot deze openbare ruimte en er is weinig dan wel geen behoefte aan privé terrein. Deze decentralisatie van functies zorgt voor de veiligheid van de vluchtelingen omdat er in het totale kamp een sterke sociale controle heerst. Dit komt mede doordat de bevolking in deze vluchtelingenkampen zeer nauw verbonden met elkaar is, allen hebben zij te doen met hetzelfde motief voor de escape naar het vluchtelingenkamp en veelal delen zij dezelfde religieuze opvattingen. De Karen bevolking is een etnische minderheid wat tevens de trots van de bevolking stimuleert ten opzichte van elkaar. Dit is bepalend voor de sfeer en de mate van veiligheidsgevoel binnen het kamp.

Door toenemende mate van ontbossing en agressie van verschillende militaire bewegingen uit de Myanmar heeft de Thaise regering echter toch het initiatief genomen om deze kampen van hulp te voorzien. In eerste instantie werd er materiaal aangeleverd door vluchtelingenorganisaties dat in de behoefte om snel, efficiënt en goed te bouwen beter kon voorzien. De bevolking accepteerde de onbekende materialen echter niet en ging op zoek naar lokale materialen in de omliggende

bossen. De vluchtelingenorganisaties realiseerden zich dat er een totaal andere benadering moest komen met respect voor de vluchteling. In overleg met de vluchtelingen zijn er vervolgens verschillende initiatieven van de grond gekomen die zowel voor de hulpverleners als voor de vluchtelingen in positieve zin een bijdrage leveren aan het leefklimaat binnen deze kampen.⁷ Hieruit hebben vluchtelingenorganisaties lering getrokken met als resultaat dat ze in dergelijke kampen een passievere rol spelen en met name de vluchteling centraal stellen. Ondanks de passieve rol zijn een aantal cruciale factoren bepaald die het welzijn van de vluchteling waarborgen. De aanpassingen zitten vooral in de opbouw van scholen, kerken en ontmoetingsruimtes. De basisstructuur van het kamp wordt veelal niet of nauwelijks aangepast.

Vluchtelingen zijn zeer ervaren in het ontwerpen van huizen in bamboe, hout en riet. Het is mede daarom dat de vluchtelingen sindsdien hun eigen woning mogen ontwerpen en bouwen met voor de vluchteling bekende materialen. Niet alleen draagt deze activiteit

7 (Thailand Burma Border Consortium 2004) "Internal Displacement and vulnerability in Easter Burma", pp. 54

Escape in relatie tot de woning in een primitief vernaculair kamp

8 (Thailand Burma Border Consortium 2003) "Burmese Border Consortium Relief Programme", pp. 54

bij aan de zelfvoorziening en identiteit maar tevens heeft het als doel om de vluchtelingen vaardig te houden in het construeren van een woning wat vervolgens weer over gedragen kan worden aan de jongere generatie in een kamp. De vaardigheid om een woning van lokale materialen te maken is belangrijk wanneer men kijkt naar de repatriëring van de vluchtelingen. Dit kan bijdragen aan een positief toekomstperspectief voor de vluchtelingen⁸

Vrijheid in de vorm van construeren, organiseren en structureren van een kamp wil niet altijd zeggen dat dit positieve consequenties tot gevolg heeft. Deze vrijheden leiden vaak tot inefficiënt ruimte gebruik wat slecht werkende infrastructuur tot gevolg kan hebben. Tevens is ontbossing een zeer groot probleem.

Zoals getoond in dit voorbeeld is er niet altijd een direct verband aan te wijzen tussen de structuur, organisatie, de identiteit

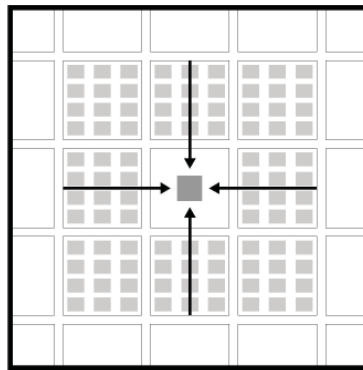
van de woning en het escape gedrag van vluchtelingen. De politieke situatie speelt namelijk ook een zeer belangrijke rol.

Modern Vernacular

Wat zien wij voor ons wanneer wij ons een modern vluchtelingenkamp voor de geest proberen te halen? De eerste gedachte gaat naar tentenrijen, oneindig lang naast elkaar, zonder enkele vorm van privacy. Dit model komt voort uit het optimaliseren van het aantal vluchtelingen op een bepaalde oppervlakte, wanneer gekeken wordt naar een minimum aan ruimtegebruik. De nomadisch ogende tenten refereren naar het tijdelijke gebruik van het kamp en worden voornamelijk door het UNHCR verstrekt. Een voorbeeld van een militair opgezet vluchtelingenkamp, niet ontworpen door architecten was te zien in San Francisco na de aardbeving in 1906. Hier waren de tenten

Straatbeeld Kibati-Kongo

Satellietfoto Guzanli - Azerbeidjan

Escape in relatie tot de structuur van een modern vernacular kamp

alleen bedoeld om onderdak te bieden zonder rekening te houden met gemeenschappen, privacy of eigendom van de (nood)woningen.⁵ Het voordeel van deze industrieel vervaardigde woningen ten opzichte van de woningen die door de vluchtelingen zelf gebouwd en min of meer ontworpen worden is dat de natuurlijke materialen uit de nabije omgeving gespaard worden.

Het voordeel van de geordende structuur is dat de ontsluiting van het kamp goed is en ook de routes binnen het kamp naar de collectieve functies als scholen, ziekenhuis en voedsel distributiecentrum goed begaanbaar zijn. Verdichting van het kamp door wildbebauwing, niet direct geïnitieerd door het UNHCR vindt bijna niet plaats door een goede controle. Om de veiligheid rondom de collectieve functies te garanderen worden deze vaak centraal in het kamp geplaatst. Het nadeel is dat bij een uitbreidend kamp de routes vanaf de buitenste noodwoningen naar het centrum erg lang worden en daardoor onveilig. Een ander nadeel is dat deze structuur en ook de woningen niet aansluiten bij de culturele leefomgeving van de vluchtelingen.⁹ Dit kan ook een reden zijn voor het voorkomen van de verkoop van de gekregen tentonderdelen van de UNHCR om vervolgens weer zelf een nieuwe woning op te bouwen. Als reactie hierop heeft de architect Shigeru Ban bij het ontwerpen van een noodwoning hiermee rekening gehouden door gebruik te maken van goedkope papierbuizen

en zeil die niet snel verkocht zullen worden.¹⁰

De sociale identiteit in vluchtelingenkampen wat betreft de identificatie met plaats, stad en land verdwijnt aangezien de gemeenschappen doorbroken zijn en er van het (culturele) saamhorigheidsgevoel geen sprake meer is. Dit kan gebeuren door het oorlogsgeweld, maar ook eenmaal aangekomen in het kamp waar de vluchtelingen van dezelfde stammen soms worden gescheiden om stammenproblemen te voorkomen.⁴ In het handboek van de UNHCR staat dat deze verandering in gemeenschapsstructuur, naast die van veranderende demografische omstandigheden een negatieve invloed kan hebben op de traditionele beschermingsmechanismen van de gemeenschap.⁹ Geconcludeerd kan worden dat juist bij het type kamp dat wij als 'Modern Vernacular' typeren deze veranderingen groter zijn dan bij de kampen 'Primitive Vernacular' en de invloed van de nieuwe leefomgeving dus ook groter is op de vluchtelingen.

5 Kennedy, J (2008) Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements, pp.70

9 Handbook for Emergencies (3e editie), pp. 217

10 Mc Quaid, M. (2003) Shigeru Ban, pp. 30

4 Dalton, D. (2006) Vluchtelingenkamp: Carbino's verhaal.

9 Handbook for Emergencies (3e editie), pp. 218

De angst tegenover vreemden neemt toe en de vluchteling wil opnieuw ontsnappen

Escape in relatie tot de woning in een modern vernacular kamp

- 11 Nthengwe, D. (2009) "UN's Ban Ki-moon visits displaced Congolese in Kibati camp"
- 5 Kennedy, J (2008) Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements, pp.15
- 12 Bixler, M. (2009) "The Lost boys of Sudan"
- 13 Meehan, E. (2008) "The story of tent B2, row A44"
- 14 Paardekooper, B. (1999) "The psychological impact of war and the refugee situation on South Sudanese Children in Refugee Camps in Northern Uganda: ", pp. 534
- 9 Handbook for Emergencies (3e editie), pp. 216
- 5 Kennedy, J (2008) Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements, pp.140
- 5 Kennedy, J (2008) Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements, pp.157

pen, maar nu uit het vluchtelingenkamp. "We want to go back home" aldus een Congolese vluchteling.¹¹ Aangezien de vrijheden van vluchtelingen op politiek niveau vaak ingeperkt worden wat betreft hun mogelijkheden om te werken, het niet mogen verbouwen van gewassen en het niet mogen reizen over de grenzen van het kamp hebben zij het moeilijk om met de dagelijkse problemen om te gaan.⁵ Het verzamelen van brandhout en water kost veel tijd, zo veel tijd dat kinderen vaak mee moeten helpen in het huishouden waardoor zij geen tijd hebben om ook nog naar school te gaan. Dit terwijl naar school gaan vaak gezien wordt als een escape, omdat er dan na het leren van talen de mogelijkheid is om te emigreren naar landen als bijvoorbeeld Amerika. Een bekend voorbeeld vormen de 3800 Sudanese vluchtelingen die als 'the Lost boys' hier bekend om staan.¹² Deze vluchtlijn heeft niet alleen als doel om het kamp te verlaten maar is ook een vlucht op zich. Dat blijkt wel uit de uitspraak van een Rode Kruis employé; Schools provide safe places for children to be with adults who they trust.¹³ Het naar school gaan in het kamp is dus voor de kinderen een manier om de sociale identiteit weer op orde te krijgen en de angst voor vreemden weg te nemen. Voor sport is vaak te weinig ruimte wanneer gekeken wordt naar de mogelijkheid tot sporten voor alle kinderen in het vluchtelingenkamp. Religie kan wel gebruikt worden als een uitvlucht uit het dagelijkse leven.

In an environment where there is little means of earning one's own living, where one is depending on food rations and where there is a strong presence of bureaucracy, there are few opportunities to use "problem-focused" coping strategies. Thus it is hardly surprising that looking for distraction by seeking the company of others, wishful thinking, and praying are the most commonly used coping strategies.¹⁴

Het is moeilijk te onderzoeken of religie een grotere rol speelt in het leven van de vluch-

teling in de strak geordende tentenkampen dan in een kamp waarvan de structuur en (nood) woningen meer op de voormalige woonsituatie lijkt. De vlucht uit het kamp is waarschijnlijk beter te onderzoeken, maar de redenen kunnen zo divers zijn dat wij enkel de volgende hypothese kunnen geven: Het is aannemelijk dat wanneer bestaande gemeenschapsstructuren in het kamp nog steeds kunnen bestaan binnen een gelijke ruimtelijke structuur, dat dan de identiteit van een vluchteling zich minder hoeft aan te passen waardoor het veiligheidsgevoel verhoogd wordt en de behoefte aan escape verminderd. Door het grote verschil in het modern vernacular kamp zal hier de behoefte aan escape groter zijn dan in het primitive vernacular kamp.

Hybrid Vernacular

De ontwerpstrategie die de UNHCR tegenwoordig volgt is een tegenhanger van de rechtlijnig opgezette tentenkampen die eerder onder het kopje modern vernacular geschaard werden. Er wordt nu juist vanuit de vluchteling als individu ontworpen door eerst de behoeften te analyseren en dit vervolgens te extrapoleren naar een structuur.⁹ Wanneer er echter naar de structuur van een door een vluchtelingenorganisatie opgezet vluchtelingenkamp gekeken wordt blijkt dat er altijd nog een grid in te herkennen is.⁵ De indeling van deze blokken is echter niet regelmatig gebeurd,⁵ maar de structuur van een primitieve vernacular kamp is hierin te herkennen. We noemen deze vorm hybrid vernacular, verwijzend naar de combinatie van de twee eerder genoemde kamptypologieën. Wat de gevolgen zijn voor de identiteit van de vluchteling beschrijven we grotendeels aan de hand van het vluchtelingenkamp Ifo in Kenia waarvan niet alleen de structuur maar ook de tektoniek van de woningen een combinatie is van traditie en moderne middelen.

Wanneer je als vluchteling in het ruim zeventig duizend mensen tellende Ifo kamp komt en je krijgt toestemming om je hier te

vestigen verschaft de UNHCR je een deken, een matje, een jerrycan om water mee te halen en een zeil. Het zeil dient als dakmateriaal voor de door de vluchteling zelf te bouwen woning. Deze manier van huisvesten is van groot verschil met de tentenkampen aangezien de vluchteling door zijn eigen bijdrage meer het gevoel van eigenaar krijgt en door het toepassen van natuurlijke materialen die in de omgeving aanwezig zijn kunnen zij zich vaak beter identificeren met de nieuwe plaats, wat een positieve bijdrage levert aan de sociale identiteit. Deze strategie van de UNHCR om de vluchtelingen zelf de woningen te laten bouwen heeft als grondgedachte dat het dak het belangrijkste onderdeel van de noodwoning is⁹ wat in overeenstemming is met de theorie van 'the primitive hut' van Marc Antoine-Laugier. Dat de gedachte van het UNHCR niet voor elke cultuur opgaat wordt geïllustreerd door het volgende voorbeeld:

Take for instance the camps for Afghan refugees in Pakistan. When these refugees were given materials to build their shelters,

they didn't start by putting up a roof. What they did was to build walls around their allotted piece of land to protect their women from the prying eyes of outsiders. To them the protection of their privacy was more important than any protection from the elements.¹⁵

Dat veel vluchtelingen het voor hen nieuwe materiaal plastic waarderen blijkt uit de uitspraak van een Iraakse vluchteling Hussein die zegt dat juist dit materiaal waterdicht is.¹⁶ De nieuwe vernacular die ontstaat geboren uit materiaal-schaarste wordt gekenmerkt door onverwachte materiaalcombinaties en toepassingen wat resulteert in vaak wonderlijke bouwwerken. De situering van de woning binnen een vaak rechthoekig bouwblok is gebaseerd op de locatie van collectieve functies waardoor de woningdichtheid rondom deze het grootst is en minder wordt naar mate de afstand groter wordt.⁵ Deze afstand hangt samen met de veiligheid die afneemt bij een grotere afstand tot het centrum van het kamp.¹⁷ Naast de veiligheid in de woningen zelf worden de routes ook langer waardoor de kans

Straatbeeld Kakuma-Kenia

9 Handbook for Emergencies (3e editie), pp. 219-221

15 Kennedy, J. (2008) "The art of tea drinking"

16 Ali, K. (2009) "UNHCR helps displaced families in northern Iraq"

5 Kennedy, J (2008) *Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements*, pp.160

Satellietfoto Dadaab - Kenia

Escape in relatie tot de structuur van een hybrid vernacular kamp

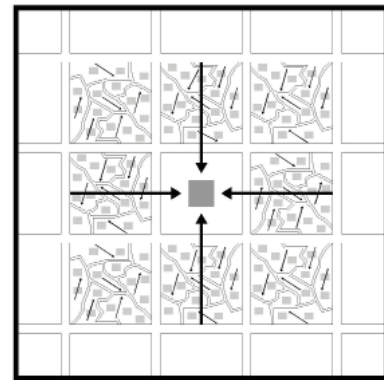
17 Van Lehman en Eno (2003) *The Somali Bantu*, pp.11

5 Kennedy, J (2008) *Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements*, pp. 153

9 Handbook for Emergencies (3e editie), pp. 210

18 Mbaioirem, D.(2008) "Sudanese refugees settling down in

Escape in relatie tot de woning in een hybrid vernacular kamp

op verkrachting groter wordt. Het veiligheidsgevoel in deze kampen is hoogstwaarschijnlijk beter dan in de tentenkampen aangezien hier vaak de sociale structuren die aanwezig waren voor de vlucht voortbestaan, al dan niet in aangepaste vorm, door het clusteren van culturen in clans. Deze vorm van persoonlijke identiteit, namelijk saamhorigheidsgevoel, kan ook ontdekt worden in de primitive vernacular kampen maar juist niet bij modern vernacular kampen. Deze clans in Ifo schermen zich af van andere culturen door het planten van heggen die voortkomen uit hun nomadische cultuur om het vee bijeen te houden.⁵ Er zijn zelfs verschillende gradaties in heggen; zo zijn er wel heggen binnen een gemeenschap maar zijn deze minder dicht dan de heggen tussen de clans. Interessant is ook dat de UNHCR leert van dit culturele veiligheidsprincipe en tegenwoordig ook heggen toepast bij het aanleggen van scholen om hier ook de veiligheid te waarborgen. Deze vorm van afscheiding is ook te zien in Sudan waar in vluchtelingenkampen muren rondom de privéterreinen gebouwd worden. Deze permanent ogende erf

afscheidings zijn uit klei opgebouwd. Vluchtelingen leggen hierbinnen vaak moestuintjes aan die ook meegenomen zijn in de ontwerpoppervlakte per vluchteling voor een kamp.⁹ De moestuin is namelijk de enige vorm van agri-cultuur die door het gastland vanuit de politiek wordt toegestaan om de eigen bevolking tegen concurrentie te beschermen. Naast de moestuin bouwen vluchtelingen soms schaduwplekken bestaande uit takken binnen de omheining. Bij het Goz Amer vluchtelingenkamp in Chad zijn gelijksoortige omheiningen te zien, maar is de tektoniek van de woning anders in de zin dat hier de meeste noodwoningen tenten zijn. Typerend is dat hier juist na verloop van tijd hutjes door de vluchtelingen op hun privé terrein werden gebouwd met plaatselijke materialen. Deze hutjes hebben het voordeel dat ze duurzamer zijn en beter warm blijven in de winter aangezien de temperaturen in deze regio terug kunnen lopen tot 4°C.¹⁸ Verwacht kan worden dat de vluchtelingen zich meer verbonden voelen met de locatie door het zelf bouwen van dit hutje wat een positieve invloed heeft op de sociale identiteit van de vluchteling. Dit bouwwerk zal zich dan ook meer als identiteitsbewaker gedragen dan de gekregen tent.

Terugkomend op de afscheiding als beschermingsmechanisme kan worden geconcludeerd dat de tektoniek hiervan gebonden is aan de beschikbare materialen en klimaat en vorm geeft aan de fysieke indeling van de sociale ruimte. Naast deze escape binnen het

kamp in de eigen clan of privéterrein is een andere zelfgeorganiseerde escape de bouw van moskeeën. Deze vlucht in religie naast de door de vluchtelingenorganisaties opgezette scholen was ook te zien in de andere kamptypologieën. Dit zijn beide gedecentraliseerde functies in tegenstelling tot een gecentraliseerde functie als de markt. Vanwege de grote economische waarde van deze functie voor de vluchtelingen kan centralisatie van de handel voor problemen zorgen in verband met de slechte bereikbaarheid wanneer men meer aan de rand van het kamp woont. Dit kan gegeneraliseerd worden voor centralisatie wanneer vanuit het perspectief van de vluchteling gekeken wordt. In de primitive vernacular is dit niet het geval wat zorgt voor een situatie die meer overeenkomt met de culturele achtergrond van vluchtelingen. Opgemerkt moet wel worden dat decentralisatie voor de hulporganisaties nadelen zal hebben, bijvoorbeeld een moeilijkere beveiliging van de collectieve functies.

Het Ifo kamp dat iconisch is voor hybrid vernacular combineert de voordelen van een gridstructuur voor de hulporganisaties, brandveiligheid (opdeling van het kamp in brandcompartimenten) en goede ontsluiting met de voordelen van de culturele structuur van de vluchtelingen waar zij zich thuis voelen. De vele variaties op deze typologie zijn min of meer tussenvormen tussen hybrid vernacular en modern dan wel primitive vernacular. De variatie kan zitten in de grote structuur, de indeling van de blokken of de tektoniek van de noodwoningen. De identiteit van de vluchteling wordt in het Ifo camp in verhouding tot de variaties het beste bewaakt door de woningen gecombineerd met nieuwe invloeden en ingepast in een georganiseerd vluchtelingen-kamp waarvan de schaal vele malen groter is dan de oorspronkelijke woongemeenschap.

Conclusie

We hebben een indeling in primitive, modern en hybrid vluchtelingenkampen gemaakt, waarbij we ons afgevraagd hebben hoe de woning en zijn omgeving, het vluchtelingenkamp, ondersteunend kunnen zijn bij de identiteit op de vlucht. De primitive vernacular kampen zijn door de vluchtelingen zelf op basis van hun culturele achtergrond met de lokale materialen opgezet. De modern vernacular kampen zijn door vluchtelingenorganisaties in zijn totaliteit opgebouwd. De door ons benoemde hybrid vernacular kampen zijn een mengvorm van voorgaande typologieën. Hier wordt de globale structuur bepaald door de vluchtelingenorganisatie, de invulling wordt bepaald door de vluchtelingen zelf.

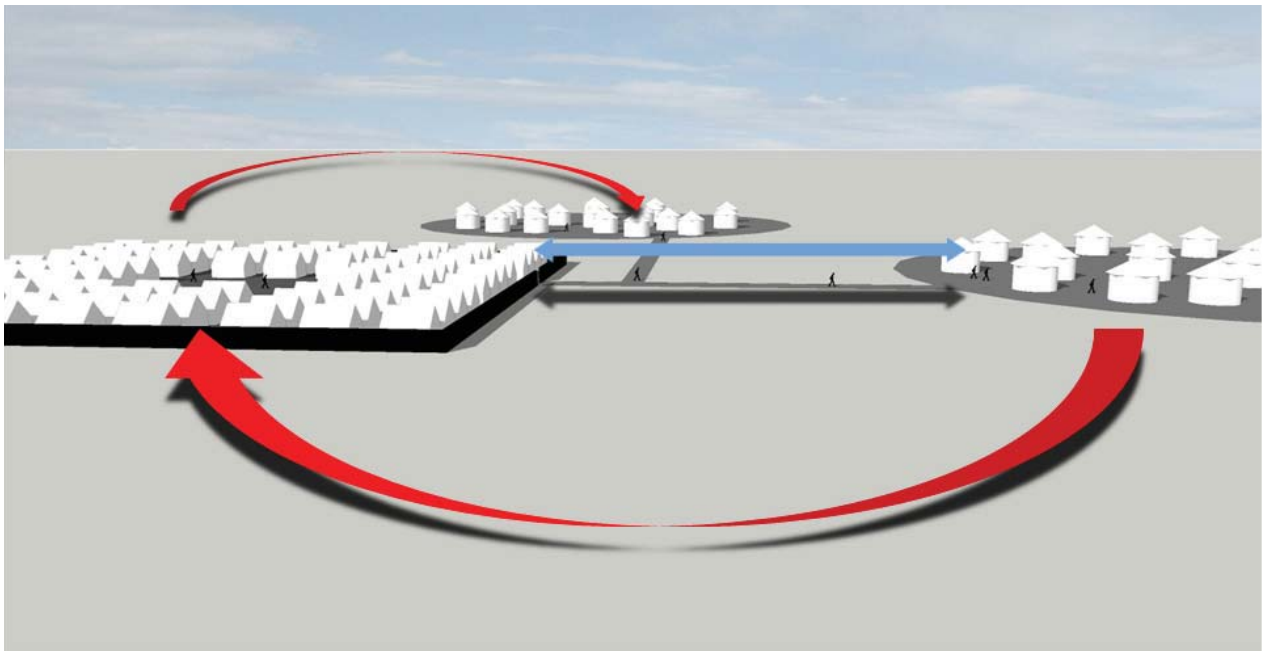
Geconcludeerd kan worden dat de leefbaarheid in ontworpen vluchtelingenkampen erg slecht is, dit in tegenstelling tot de primitive vernacular kampen. Aan de hand van de identiteit van de vluchteling hebben we het escapegedrag in de drie casestudies geanalyseerd. Op basis hiervan zullen we een aantal strategieën benoemen om de leefbaarheid te verbeteren.

Toekomstperspectieven zijn er veelal niet in ontworpen vluchtelingenkampen. Deze kampen worden opgezet als tijdelijk kamp, omdat deze sneller geaccepteerd worden door de politiek dan de permanente vluchtelingenkampen. Een groot nadeel is dat er een onleefbare situatie ontstaat waar het 'thuis' gevoel van de vluchteling ver te zoeken is. Een van de oorzaken is het verbod op het gebruik van 'permanente' materialen.

What people want is a house, a place they can feel at home in.¹⁵

Hieruit kan men concluderen dat politiek een zeer belangrijke rol speelt in de organisatie, structuur en opzet van een kamp. Kampen kunnen deel uitmaken van de lokale economie wat gunstig is voor de regio en het welzijn van de vluchteling. Dit wordt nu groten-

15 Kennedy, J. (2008)
"The art of tea drinking"

Escape in relatie tot de omliggende steden

rood: illegale handelsroutes van vluchtelingen
 blauw: directe ontsluiting voor vluchtelingorganisaties met de omliggende steden

deels tegengehouden door fysieke en politieke barrières. Door de handel tussen de vluchtelingen en de omliggende steden ontstaan er nieuwe toekomstperspectieven zodat het werk als een escape dient. Deze handel vindt al regelmatig plaats maar wordt vaak als niet gezien beschouwd, omdat deze ontwikkeling haaks staat op de politieke acceptatie van vluchtelingen in een gebied. Door hen wel te accepteren zal de handel beter plaats kunnen vinden. Naast deze escape uit het kamp dient er ook rekening te worden gehouden met de escape binnen het kamp. Bij het ontwerpen van een kamp wordt er nu alleen nog maar rekening gehouden met de basisbehoeftes van de vluchtelingen. In overleg met de vluchtelingen kunnen de secundaire behoeftes bepaald worden die de leefbaarheid ten goede komt. Dit zou vertaald kunnen worden in sportfaciliteiten of religieuze centra. Decentralisatie van deze functies zorgt voor een goede bereikbaarheid voor alle vluchtelingen en hiervoor dient de escape geïntegreerd te zijn in de structuur.

Bronvermelding

- 1 Botton, A. de (2006) *Architectuur van het geluk*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas
- 2 Architecten van Mourik (2007) *Identiteit en architectuur- onderzoek*
- 3 Rapoport, A. (1969) *House Form and Culture*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- 4 Dalton, D. (2006) *Vluchtelingenkamp: Caribino's verhaal*. Leidschendam: Biblion Uitgeverij
- 5 Kennedy, J (2008) *Structures for the displaced: service and identity in refugee settlements*. Delft: International Forum of Urbanism
- 6 Haanskorf, M. (2008) "Jan Bogaerts zet werk met Karen-vluchtelingen voort" www.sp.nl
- 7 (Thailand Burma Border consortium 2004) "Internal Displacement and vulnerability in Easter Burma" Thailand: Wanida Press
- 8 (Thailand Burma Border Consortium 2003) "Burmese Border Consortium Relief Programme" Thailand: Wanida Press
- 9 Handbook for Emergencies (3e editie). Geneva: UNHCR
- 10 Mc Quaid, M. (2003) Shigeru Ban. Londen: Phaidon
- 11 Nthengwe, D. (2009) "UN's Ban Ki-moon visits displaced Congolese in Kibati camp" <http://www.unhcr.org/news/> URL bezocht op 6 april 2009
- 12 Bixler, M. (2009) "The Lost boys of Sudan" <http://findarticles.com/p/articles> URL bezocht op 6 april 2009
- 13 Meehan, E. (2008) "The story of tent B2, row A44" <http://blog.theirc.org/> URL bezocht op 5 april 2009
- 14 Paardekooper, B. (1999) "The psychological impact of war and the refugee situation on South Sudanese Children in Refugee Camps in Northern Uganda: An Exploratory Study", *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol.40, nr. 4
- 15 Kennedy, J. (2008) "The art of tea drinking" <http://www.tudelft.nl/> URL bezocht op 15 april 2009
- 16 Ali, K. (2009) "UNHCR helps displaced families in northern Iraq" <http://www.unhcr.org/news/> URL bezocht op 8 april 2009
- 17 Van Lehman en Eno (2003) *The Somali Bantu*. Washington: Center for Applied Linguistics
- 18 Mbaiolem, D.(2008) "Sudanese refugees settling down in camps in Chad" <http://www.unhcr.org/> URL bezocht op 7 april 2009.